ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

JAHNAVI-A First Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed Sanskrit *Triveni* (Sanskrit, Hindi & English) Journal.
www.jahnavisanskritejournal.com

INDEX

5th Issue

February 2011 लोकार्पणस्थलम्- ला० शा० वि० नई दिल्ली

5A प्रस्फुटम्

सम्पादकीयम् — डा. सदानन्द झा

प्रकाशकीयम् — विपिन झा

5B साहित्यानुरागः

साहित्यिकः साहित्यविद्याविच्च राजशेखरः — सुदीप चक्रवर्ती

Ancient Hindu Law against women's property rights and the succession Procedurure. Together with succession act 1956 — तनूजा मोहन्ती

व्याकरणशास्त्रे करणत्वमीमांसा — डा. विमलेश झा

वैदिकवाङ्मये वास्तुविज्ञानम् — डा. सुन्दरनारायण झा

प्राणायाम एक योगांग — डा. शशिकान्त द्विवेदी

संस्कृतवाङ्मये व्याकरणस्य वैशिष्ट्यम् — रामसेवक झा

संस्कृतवाङ्मये अर्थविचारः — डा. त्रिलोक झा

Significance of term *Dhira in the aupanishadic Philosophy* — सूर्य कमल बोडा

Polysemy Homonymy: Problem and Solution — विपिन कुमार झा

The Process of Inference in the Light of Mimamsa System — डा. भगवानदास पण्डा

समाजस्याभ्युदये पौरोहित्यस्यावदानम् — डा. रामराज उपाध्याय

न्यायशास्त्राभिमतम् प्रत्यक्षम् — पीयूषकान्त दीक्षित

रघुवंशे पर्यावरणम् — राजेश्वर पासवान

आधुनिकयुगे प्रश्नशास्त्रस्यप्रासंगिकता — नीलम ठगेला

न्यायप्रवेश-सूत्रम्' में हेत्वाभासविवेचन — डा. श्रीमती लक्ष्मी मोर

सांख्यनये सृष्टिप्रक्रिया — मनोज उपाध्याय

A First EPQRST Journal- www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

पाणिनीयव्याकरणस्योपादेयत्वम् — प्रो. कमला भारद्वाज

5C शृङ्खला

पुस्तकसमीक्षा — अज्ञात

चाणक्य — डा. अरुणरंजन मिश्र

April, 2011 लोकार्पणस्थलम्- रामकृष्णमिशन, इलाहाबाद

जाह्नव्याः नूतनाङ्कः

INDEX

मुख्यसम्पादकीयम्

प्रकाशकीयम्

- साहित्यिकः साहित्यविद्याविद्भ राजशेखरः, सुदीप चक्रवर्त्ती
- Ancient Hindu Law Against womens' property rights and their succession procedure. Together With succession Act 1956,TANUJA MOHANTY,
- व्याकरणशास्त्रे करणत्वमीमांसा, डा0 विमलेश झा
- वैदिकवाङ्मये वास्तुविज्ञानम्, डा0 सुन्दरनारायण झा
- प्राणायाम एक योगांग, Dr. Shashikant Dwivedi
- संस्कृतवाङ्म्ये व्याकरणस्य वैशिष्ट्यम्, रामसेवक झा
- संस्कृतवाङ्मये अर्थविचारः, डॉ0 त्रिलोक झा
  - Significance of the term "Dhīra |" in the Upani•adic Philosophy:, SURJYA KAMAL BORAH
- Polysemy Homonymy: Problem and Solution, Bipin Kumar Jha
- The process of inference in the light of Mimamsa System, Dr. Bhagaban Panda
- पुस्तकसमीक्षा॥
- चाणक्यः, ओडिआ.मूलः – डा0 अरुणरञ्जन मिश्रः
- समाजस्याभ्युदये पौरोहित्यस्यावदानम्, डा. रामराजउपाध्यायः
- न्यायशास्त्राभिमतं प्रत्यक्षम्, लेखकः पीयूषकान्तदीक्षितः
- रघुवंशे पर्यावरणम्, राजेश्वर पासवानः
- आधुनिकयुगे प्रश्नशास्त्रास्य प्रासंगिकता, नीलम ठगेला
  - न्यायप्रवेश-सूत्रम् में हेत्वाभास विवेचन, डॉ॰ (श्रीमती) लक्ष्मी मोर·
  - सांख्यनये सृष्टिप्रक्रिया, मनोज उपाध्यायः
  - पाणिनिव्याकरणस्योपादेयत्वम्, प्रो. कमलाभारद्वाजः

मुख्यसम्पादकीयम्

नौमि त्वां विश्ववन्द्ये ममखलु रसनां मा कदाचित्यजेथाः

मा मे बुद्धिर्विरुद्धा भवतु न च मनो यातु मे देवि पापम् ।

दुःखाघातेऽपि चित्तं न च मम भवतात् सत्पथात् प्रच्युतं वा

शास्त्रे वादे कवित्वे प्रसरतु ममधीर्मास्तु कुण्ठा कदाचित् ॥

अये वाग्देवी वात्सल्यभाजो विमलान्तः करणा मनीषिणः,

सुविदितमस्ति तत्र भवतां यदियं भारतीयसंस्कृति सुधोपमरसंदधाना जाह्नवी पत्रिका द्विहायना पदेपदे प्रतिकूलवाताहतगतिरपि बुधजनसहयोगमासाद्य अल्पीयसा कालेनैव आसंसारं त्वरिततर गतीमेलमाध्यमेन परिभ्रमन्ती रसिक पाठकान् प्रसादयन्ती विद्वज्जन हृदयहारितया विकाससरणिमधिगता मानकपत्रिका प्रतिष्ठामासादिवती विद्यते।

जानन्त्येव सहृदयपाठकाः यद् विश्वस्य प्रथमान्तर्जालीयपत्रिकायाः जाह्नव्याः प्रथमांकस्य लोकार्पणकार्यक्रमो जगति सुप्रथित विदुषा तिरुपतिस्थराष्ट्रियमानितविश्वविद्यालयीय कुलपतिना प्रो॰ हरेकृष्ण सत्पथि महाशयेन विहितोऽभवत् । अस्याः द्वितीयांकस्य लोकार्पणं भगवतोविश्वनाथ पुण्यनगर्य्यां काश्यां हिन्दूविश्वविद्यालयकुलसचिव डा॰ के॰ पी॰ उपाध्याय महाभागेन सम्पादिताऽभूत् । तृतीयांकस्य मिथिलायां प्रख्यातविदुषो डा॰ रामजी ठाकुर महाशयस्य करकमलाभ्यां नैकविदुषामुपस्थितौ लोकार्पणं समपद्यत।

प्रबलवेगं प्रवहन्त्या अस्याः जाह्नव्याः शास्त्ररसिकानां मनः प्रसादयन्त्या चतुर्थांकस्य पारे सागरं संयुक्तराजेऽमेरिकाया अटलाण्टानगरे डा॰ दीनबन्धु चन्दौरा महाशयेन वैदेशिकानां विदुषां समुपस्थितौ लोकार्पणमक्रियत।

अतः सर्वानेतान् लोकार्पणकृतः सारस्वतसाधना संलग्नहृदोविपश्चितः प्रति सप्रश्रयं कृतज्ञतां प्रकटयामि यैरत्र वयं साधु प्रोत्साहिता अभूम। अस्माकं सौभाग्यादेव अन्ताराष्ट्रियवैदुषीख्यातिं लब्धवद्भिः लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियमानित विश्वविद्यालये नैरन्तर्य्येण कुलपतिपदमलंकुर्वद्भिः स्वनामधन्यः निखिलबुधवन्दितपदैर्वाचस्पातिस्पर्धिभिः वाचस्पत्युपाध्यायमहाभागैः अस्याः पत्रिकायाः पंचमांकस्य लोकार्पणकार्यक्रमाय शारदा सपर्य्योत्सवावसरे स्वीया सम्म्तिः प्रदत्ताऽस्ति। अतस्तेभ्यः सानति कृतज्ञता विज्ञाप्यते।

विभिन्नप्रान्तेभ्यः येषां विदुषां बैदुष्यपूर्णा आलेखाः पंचमांके प्रकाशनाय सम्प्रेषिताः सन्ति येषां साहायबलेनेयं जाह्नवी सारस्वत जगति स्वीयां प्रतिष्ठामाधत्ते; तेभ्योभूयोभूयः सादरभरं धन्यवादान् वितरामिं

वसन्तांकात प्रकाशितेयं जाह्नवी सुचिरं सर्वत्र प्रवहन्ती सहृदयजनमानसे शान्तिं सुखं सन्तोषं च प्रयच्छात्

श्रुतिध्वनि मनोहरा मधुरसा शुभापावनी

स्मृताप्यतनुतापहृत् समवगाह सौख्यावहा।

निषेव्यपदपंकजा सुकृतमूर्ति मान्याऽमला

समस्तजगतीतले प्रवहतादियं जाह्नवी।

विद्वच्चरणचञ्चरीकः

झोपाख्यः सदानन्दः

लखनौरम्

प्रकाशकीयम्

भक्तत्राणपरायणा भवभया भावं समातन्वतिः

या देवीह सुदर्शनं नृपमणिं संरक्ष्य युद्धेखड्गे

या चास्मै समुदात्स्वराज्यमखिलं स्वीयं हृतं शत्रुभिः

पातात्सा भुवनेश्वरी भगवती मां सर्वदा सर्वदा॥

सुरसरस्वतीसमुपासकाः,

सारस्वत-निकेतनस्यांगभूतैषा जाह्नवी संस्कृत ई-जर्नल इत्यभिधाना पत्रिका स्वकीयपंचमांकेन सह समुपस्थिता अस्ति। इह यज्ञकर्मणि येषां साहाय्यम् अमिलत् तेषां सर्वेषां सारस्वसत्समुपासकानां कृते हार्दिकं कार्तज्ञं प्रकटयामि। समयाभावकारणात् नूतनांकस्य प्रस्तुतिः सम्यक् रूपेण न जाता। अचिरात् एव भवन्तः सारस्वत निकेतनस्य नूतनान्तजालं प्राप्स्यन्ति। यत्र अन्तर्जालस्य सदस्यतां स्वीकृत्य आडियो, वीडियो,चित्र इत्यादीनां अपलोड डाउन्लोड अपि कर्तुं शक्नुवन्ति। तत्राऽनिरन्तरं सारस्वत-समुपासकानां सहयोगस्य अपेक्षा अस्ति एव।

इह अंके या काचित् त्रुटिः अस्ति तस्य सूचनां ददातु तस्याः परिष्करं करिष्यते।

सादरम्

बिपिन कुमार झा

प्रकाशकः सम्पादनप्रबन्धकस्च

साहित्यिकः साहित्यविद्याविच्च राजशेखरः

सुदीप चक्रवर्त्ती

संस्कृत-साहित्य-नभसि “कविः” “काव्यम्” चेति पदद्वययोः व्यवहारः सम्यक्-तया समुपलभ्यते तु तत्र “साहित्यम्” “साहित्यिकः” चेति पदयोः व्यवहारः अत्यल्पः। संस्कृतसाहित्यसमालोचनगगने आदावेव राजशेखरेण काव्यमीमांसायाम् “साहित्यविद्या” इति पदस्य व्यवहारः क्रियते स्म – "*पञ्चमी हि साहित्यविद्या इति यायावरीयः*।" (*काव्यमीमांसा शास्त्रनिर्देशः*)। येन खलु "साहित्यम्" इति पदेन "काव्यम्" वोध्यते। "साहित्यिकः" पदेन च "कविः" वोध्यते। काव्यतत्त्वम् अलंकारशास्त्रं वेति पदद्वयं साहित्यविद्यायाः पर्यायवाचकम् इति। परवर्ति नि काले उद्भट-भोज-शारदातनयानां विश्लेषणैः "साहित्यम्" इति पदस्य स्वीकृतिः भवति। सहित + ष्यत्र् = साहित्य। नपुंसकलिंगस्यएकवचने (साहित्यम् – सहितस्य भावप्रकाशकम्)। अतः शव्दार्थयोः वाच्य-वाचक-सम्वन्धः — प्राथमिकतया मुख्यार्थः। तादृश-सम्वन्धातिरिक्तः लौकिक-व्यवहारात् भिन्नः काव्यविषयीभूत-वैचित्र-प्रकाशक-वैशिष्टो हि लक्ष्यार्थः। भोजदेस्य मतानुसारेण दोषहानि-गुणोपादान-अलंकारयोग-रसवियोगानि इति चतुर्विषयाणि व्यञ्जनया अभिव्यज्यन्ते।

अधुनातनकाले राजशेखरस्य पञ्चग्रन्थानि समुपलभ्यन्ते। तानि तावत् — कर्पूरमञ्जरी, विद्धशालभञ्जिका, वालरामायणम्, वालभारतम्, काव्यमीमांसा च। अनेके कथयन्ति यत् — भुवनकोशम् (राजशेखरेण स्वयमुक्तमस्ति) च हरविलासकाव्यम् (अधुनालुप्तम्) च रत्नमञ्जरी

अष्टपत्रदलकमलम् (आन्ध्रपत्रिका — 1930 & कृष्णमाचार्य in his "*History of Classical Sanskrit Literature*") चापि राजशेखरेण प्रणीतानि काव्यानि। तु प्रमाणाभावे मतमिदं न सर्वजन-ग्राह्म् इति। अतः वालरामायणम् वालभारतम् च नाटकद्वयम् ; कर्पूरमञ्जरी इति सट्टकम्; विद्धशालभञ्जिका चेति नाटिका-रचनात् कारणात् राजशेखरः "साहित्यिकः"। तस्य साहित्यिकविद्या-विषयक-ग्रन्थम् काव्यमीमांसा च तं "साहित्यविद्यावित्" इति अभिधा ददाति। अतः अयं प्रवन्धः "*साहित्यिकः साहित्यविद्याविच्च राजशेखरः*" इति अभिधया प्रकाशितो भवति।

राजशेखरो भूयोदर्शी, वहु शास्त्रनिष्णातः काव्यतत्त्वज्ञः चासीत् ।काव्यगुणानि अपि तत्-कृत-ग्रन्थे अस्माभिः प्राप्तानि भवन्ति। तस्य चरित्र-चित्रण-क्षमता, वर्णनानैपुण्यमपि साहित्यरसिकान् रसपिपासां पूरयति। काव्यसमालोचना-नियमेन स सदा न अनुप्राणितो भवति स्म। तस्य दर्शन-प्रज्ञापि भवति अविस्मरणीया। तदानीन्तन-कालीन-समाज-जीवनोपस्थापने अपि तस्य प्रतिभायाः निदर्शनं परिलक्ष्यते। स खलु कदापि व्यक्ति-जीवने, समाजजीवने वेति नीतिहीनतां न समर्थयामास। तत्-कृत-काव्येषु तस्य कवि-गुणोचित-काव्य-वर्णनं खलु मनोहरम् । राजशेखरस्य काव्यहर्म्यस्य मूल्यम् अतीव महार्घ्यम् ।

तेन अमन्यत यत् — यद्यपि अलंकार-गुण-रीति-ध्वनि-रसेत्यादीन् अवलम्व्य वहूनि प्रस्थानानि संस्कृतालंकारसाहित्ये सन्ति, तथापि संस्कृत-साहित्य-नन्दन-तत्त्व-विभागे स्वयंसम्पूर्णो ग्रन्थस्याभावो विद्यते। अतः स खलु स्वयंसम्पूर्ण साहित्य-समालोचना-ग्रन्थस्याभावं पूरयितुं काव्यमीमांसा प्रणयनकार्ये स्वं निवेदयति स्म — "इतीयं प्रयोजकाङ्गवती संक्षिप्य सर्व-मर्थ-मल्प-ग्रन्थेन अष्टदशाधिकरिणी प्रणीता" (*कविरहस्यम् — काव्यमीमांसा*)। तु प्रथमाधिकरणं विहाय ग्रन्थस्यास्य अवशिषटाणि अधिकरणानि नाधुना समुपलभ्यन्ते। अत्र मीमांसा शब्दस्यार्थो विचारः। साहित्यविद्या हि पञ्चमं विद्यास्थानमिति तस्य मतम् — "पञ्चमी ... निष्यन्दः।"

राजशेखरो हि कवि-प्रतिभायाः आलंकारिक-प्रतिभायाश्च दुर्लभो समन्वयः। तादृशप्रतिभाधर-जनस्य साहित्यिकस्य, साहित्यविद्या-विशारदस्य च विषयिकी आलोचना कदापि न भवति अविस्मरणीया।

This article is being presented to be published in

Sanskrit e-journal, "Jahnavi" of IIT, Mumbai.

Polysemy: Problem and Solution

Bipin Kumar Jha
Senior Research Fellow
Ph. D, CISTS, HSS, IIT, Mumbai

INTRODUCTION-

We always face the word which creates ambiguity in our day to day life conversation. This nature of the word is stated as polysemy. Polysemy is a term used in semantic and lexical analysis to describe a word with its various meanings. The study of polysemy, or of the 'multiplicity of meanings' of words has a long history in the philosophy of language, linguistics, psychology and literature. The word Polysemy comes from Neo-Latin word polysemia, which comes from Greek word polysemous. Poly means 'many' and sema means sign. Thus polysemy gives us a linguistic term, "having many meanings" or multiple meanings.

The words polysemy and polysemous are defined as "having or characterized by many meanings; the existence of several meanings for a single word or phrase".

As it mentioned above, these terms refer to "words" or other "items of language with two or more senses"; for example-

A person asks his friend-

What time is it?

He replies-

Look at the hand and figure it out yourself.

Again he asks-

What hand? My hand?

He gets reply-

No no!! The hand of the clock.

Here we find that HAND refers many meanings.

- It refers hand of that person as well as hand of the clock. Hand of that person refers the part of the body at the end of the arm which is used for holding, moving, touching and feeling things.
- While the hand of the clock refers one of the long, thin pieces that point to the numbers on a clock or watch.

Thus we can see here that the word hand has-

1. Same form
2. Multiple meanings

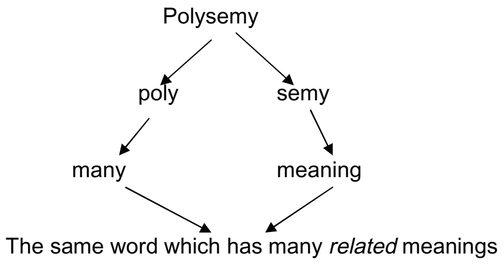

How are the word and different meanings related?

1. FUNCTION (WHAT IT DOES?)

In the case of HAND - it refers the part of body and points the object and in other meaning it refers part of clock or watch which points the time. Thus due to same function this word is polysemus.

2. STRUCTURE (THE SHAPE IT TAKES?)

The part of body (hand) is long as well part of clock (hand) is long thus in the term of structure also hand is polysemy.

3. LOCATION (WHERE CAN IT BE FOUND?)

Location is also similar.

Examples-

Eye-

- The organ that gives us sight.

- The hole in the needle which we put the thread through.
- A dark spot on a potato or similar plant from which a new stem or leaves wil will grow.

Mouth

- The opening through which an animal or human takes in food.
- The opening of a bottle, jar or container.
- An opening leading out or into a hollow place.
- Lower end of the river leading to the sea.

Neck

- The part of the body which joins the head to the shoulders.
- Part of hollow object which is at the top and is narrower then the part below it.
- Neck of guitar

Shoulder

- One of the two parts of the body at each side of the neck which join the arms to the rest of body.
- The part of a bottle that curves out bellow its opening.
- The part of a hill or mountain near the top.
- The edge or border running on either side of a roadway.

Foot

- The last part of the leg when someone is standing.
- The lower end of the leg of a chair or table.
- The lowest part of a mountain or hill.
- The end that is lower or opposite the head.
- Any units of length based on the length of the human foot.

Lexical point of view-

It is firstly noted in 1967 by Robinson that what the complex relation between word and meaning is. It has been observed that a single concept can be expressed by several different words and that conversely, one word can carry different meanings[1]. There after we find that a lexical conception of polysemy was developed by B. T. S. Atkins, in the form of lexical implication rules. These are rules that describe how words, in one lexical context, can then be used, in a different form, in a related context[2].

Regarding sentential meaning polysemy plays a big role to differ the meaning of that sentence.

For example-

- The fish smells good.
- The fish smells.

In the second sentence sentential verb ‘smell’ gives the meaning that ‘the fish smells bad.

Computational point of view-

When computer applications handle the natural language, it is found the computer has limitations. Computer has only resource what we put previously in it. In this way computers are handicapped because they can only interpret the context as string of letters, words or sound, and not as meaning. In this case polysemy is problematic for to give meaning according to context due to ambiguity of words. The problem can be resolved by disambiguation. Human can do it due to its word knowledge and context but computers have not the same.

It can be presented a nice example of computers limitation regarding polysemy as the form of Google English to Hindi translation.

A number of researchers and computation linguistics tried to understand computational capabilities and devoted them to resolve the problem. It can be mentioned some important attempt regarding the resolution to resolve this problem.

Bar-Hillel (1964) devoted himself for automat zed machine translation. He lastly stated that no such computer program is available by which computer can assign appropriate sense (Polysemy book).He has presented the solution to the problem would involved a completed characterization of word knowledge, which is unbounded. Katz and Fodor (1963) publishing an article on 'A Theory of Semantic interpretation' points out about

[1] Polysemy Theoretical and Computational Approaches, by Yeal Ravin http://www.logobook.ru/af/11138476/2272/098238428_sample.pdf

[2] http://en.wikipedia.org/wiki/Polysemy

mental lexicon. Kelly and Stone (1975) used this theory to create an algorithms for automatic sense disambiguation. Till 1970 Kelly-stone identified almost 671 words and made a hand coded algorithm for disambiguating those words with the help of 30 students. This attempt is also not sufficiently rich to account for the productivity of human language.

Conclusition-

As we mentioned above, polysemy is a vital problem machine translation or computational work but it can be resolved not fully but in certain limit because there is demarcation line between nature language and artificial language.

We can do a classification following human feeling and senses ie. Philosophical, social cultural, scientific. We have to follow this sequence to resolve the problem.

- Prepare a list of pollysemy
- Put possible meanings of polysemy
- Make a program to Demarcate of all the polysemy words
- Make Capable to show meanings
- Make an algorithm should be developed to identify.

All languages> Hindi>Dharm

Ex- मानव धर्म प्रकृति रक्षा है।

- धर्म

Possible meaning

Religion

Duty

Selection

Duty

In this way we can handle pollysemy problem and step forwad for appropriate machine translation.

REFERENCE BOOKS

- POLYSEMY by Yael Ravin
- Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in by Brigitte Nerlich
- Polysemy in Cognitive Linguistics: Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference : Amsterdam, 1997 by Hubert Cuyckens, and Britta Zawada
- Polysemy: Theoretical and Computational Approaches by Yael Ravin and Claudia Leacock
- Lexical Semantics: The Problem of Polysemy by James Pustejovsky and Branimir Boguraev
- The Extent of the Literal: Metaphor, Polysemy and Theories of Concepts by Marina Rakova
- FAIR, FOUL, NICE, PROPER: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF POLYSEMY. by Arne. Rudskoger (From IITB library)
- The Story of "Over": Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon (Outstanding Dissertations in Linguistics) by Claudia Marlea Brugman
- The role of polysemy in masked semantic and translation priming by M. Finkbeiner, K. Forster, J. Nicol, and K. Nakamura
- Polysemy: Sememe, Semantic Field, Social Sciences, Sign (semiotics), Media Studies, Linguistics, Semantic Change, Semiosis, Onomasiology by Lambert M. Surhone, Miriam T. Timpledon, and Susan F. Marseken

॥पुस्तकसमीक्षा॥

पुस्तकनाम - शुद्धिकौमुदी

पुस्तकविवरणम्

विषय: (उपयोजितं) व्याकरणम्

लेखक: जनर्दन-हेगडे

प्रकाशिका - संस्कृतभारती, अक्षरम्, ८ उपमार्ग:, २ घट्ट:, गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु-५६००८४. ख्रिस्ताब्दस्य २००४ वर्षे प्रकाशितम्।

पुस्तकपरिचय:

ननु,

अज्ञो वदति विष्णाय ज्ञानी वदति विष्णवे ।

द्वयोरपि फलं तुल्यं भावग्राही जनार्दन: ॥

इति उक्ति: सुविख्याता सुविदिता च सर्वैरपि संस्कृतविद्भि:। यदि जनार्दनो भावग्रही तदा का कथा सामान्यानाम् । परन्तु कदाचित् नायं प्रस्तुतपुस्तकस्य लेखकत्त्वेन स्थित: जनार्दन: (जनर्दनहेगडेवर्य:) भावग्राही! तस्मादेव ननु तेन महता यत्नेन शुद्धिकौमुदी इति पुस्तकं विरचितम्।

शुद्धि: इति दैवादिकात् शुध शुद्धौ इति धातो: क्तिन्प्रत्यय:। संस्कृतेन लिखितमिदं संस्कृतभाषाविषयकं पुस्तकम् । अत: संस्कृतभाषाशुद्धि: एव अत्र अभिप्रेता। कौमुदी इति कुमुदम् (कौ मोदते इति) इति शब्दात् अण् ततश्च ङीप् । चान्द्रा: किरणा: कौमुदी इति उच्यन्ते। यथा निशायां समन्तात् प्रसृता चन्द्रिका नगरस्थानि समान्यपि हर्म्याणि धवलीकरोति तद्वदियं शुद्धिकौमुदी अपि लोके सर्वत्र भाष्यमाणां संस्कृतां वाचं शुद्धीकुर्यादिति धिया प्रणीता तल्लेखकेन।

नेयं भषा न वा काप्यन्या मातृभाषाध्ययनक्रमम् उज्झित्वा शक्या सुष्ठु ज्ञातुमिति गतेषु कतिषुचित् वर्षेषु संस्कृतपठनपाठनयो: रतेन मया अनुबोभूयते। तन्नाम आदौ श्रवणभषणे पश्चात् पठनलेखने। इदं हि सर्वैरपि अङ्गीक्रियते च। परं न भाषाज्ञाने व्याकरणं किञ्चिदपि महत्त्वमावहति इति तु नाङ्गीक्रियते केनापि। तस्मादेव सर्वत्र संस्कृतपाठनावसरे व्याकरणं निवेश्यते एव। न भाषाज्ञाने व्याकरम् उपकारकम्। व्याकरणन्तु ज्ञातभाषाकस्य संस्कारमात्रं करोति। न तावत् भाषाम् अधीयानस्य व्याकरणेन किमपि प्रयोजनं दृश्यते। तत एव न भाष्यकारोऽपि व्याकरणाध्ययनस्य भाषाज्ञानमिति प्रयोजनम् आह कुत्रापि । तत्रापि अयम् उल्लेख: - "वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति- वेदान्नो वैदिका: शब्दा: सिद्धा: लोकाच्च लौकिका: इति"। तर्हि केन क्रमेण भाषा अधीयते? प्रयोगान् कारं कारमिति वक्ष्यामि। ज्येष्ठै: क्रियमाणान् प्रयोगान् श्रावं श्रावम्, तांश्चानुसारं सारमेव। तेनैव क्रमेण आदौ सरला: प्रयोगा: उच्यन्ते पश्चात् च शिष्टा:। एवं प्रकारेण पठनमार्गे एव भाषाविद्भि: प्रयोगावसरे एव परिष्कारा उच्यन्ते। एवं न वाच्यम् एवं वाच्यमित्यादिरूपा:। एवं क्रमेणैव भषापरिज्ञानम्। तत्र शस्त्रे यथोद्देशपक्ष: कार्यकालपक्ष: च उक्तौ। तदनुसारं भाषाप्रयोगकालपक्ष: एव अङ्गीक्रियते इह।

तमेव पक्षम् अनुसरत्या गतेभ्य: पञ्चविंशत्या वर्षेभ्य: संस्कृतभरत्या संस्कृतसम्भाषणान्दोलनं सञ्चाल्यमानमस्ति इति तु न परोक्षं संस्कृतविदाम्। अयमस्य पुस्तकस्य लेखक: जनार्दन-हेगडेवर्य: सम्भाषणान्दोलनस्यास्य आरम्भात् प्रभृति भागभूत: कश्चन चिन्तनशील: वैयाकरण: अस्ति। जानात्ययं यत् पतनभयात् यदि कोऽपि यानचालनं नारभेदेव तार्हि न कदापि स यानचालनं शिक्षेत। ये तावत् पतनभयात् नैव प्रयत्तवन्त: तेषां तु इतोऽपि

दुरवस्था:। परन्तु अशुद्धप्रयोगान् क्रियमाणान् श्रुत्वा खिद्यते लेखकस्य मन: तस्मादयं लिखति- “न तथा बाधते स्कन्ध: यथा बधति बाधते इति केनचित् शिबिकावाहकेन बाधतीति प्रयोगं कृतवान् पण्डित: कश्चन उक्त: इति काचित् कथा श्रूयते। अद्य तु बाधति-सदृशा: लक्षश: प्रयोगा: दृश्यन्ते! कथमस्य संस्कृतजगत: पतिष्कार:?” इति। एवं संस्कृतेन व्यवहरतामिदानीं शुद्धप्रयोगं प्रति प्रवृत्ति: स्यादिति धिया पुस्तकमिदं विरचितम्। पदे पदे इदं शुद्धमिदं चाशुद्धमिति बोधयति इदम्। तेनैव सम्यक्भाषाज्ञानं स्यात्।

विष्णाय इत्युक्ते सत्यपि अर्थबोधो यदि भवति तर्हि कस्मादयं शुद्धिविषये आग्रह:? तत्र लेखक: स्वयं साधुशब्दप्रयोगस्य प्रयोजननि वदति। साधुशब्दप्रयोगस्य आग्रहेण भाषा सम्यक्ज्ञानसम्प्रेषणे देशकालजन्यान् प्रत्यूहान् अपाकर्तुं समर्था भवति। पुन: ताद्देशे तत्कले चापि सध्वन्वितमेव असधुशब्दज्ञानम् इति तु न विस्मर्तव्यम्। तस्मत् साधुशब्दप्रयोगेन महत् प्रयोजनं सिध्यति।

कानि तर्हि सधुत्वस्य लक्षणानि? व्याकरणानुगुणत्वं साधुत्वस्य लक्षणम् इति लेखक: अभिप्रैति। तस्मात् सूत्रानुसारी प्रयोग: साधुशब्द:। उत्सूत्रश्च असाधुशब्द:। एतस्मिन्नेव अंशे अन्तर्भूतयो: अपि अंशयो: स्पष्टप्रतिपत्तये साधुत्वलक्षणत्वेन पुनरुल्लेखं करोति- “कोषाद्यनुगृहीतत्वं साधुत्वस्य अपरं लक्शणम्”। शब्दानां लिङ्गादिनिश्चितये तु कोषकारा एव प्रमाणम्। “शिष्टप्रयुक्तत्वं” च साधुत्वस्य तृतीयलक्षणत्वेन स्वीक्रियते। व्याकरणम् आधिक्येन पादानि एव संस्करोति अत: वाक्यानां साधुत्वचिन्तनाय शिष्टप्रयोग: एव शरणम् इति वदति लेखक:। “ते आत्मन: दोषम् अवगतवन्त:” इत्यत्र आत्मन: इति एकवचनान्त: प्रयोग: शिष्टसम्मतत्वादेव साधु:।

किमिमां शब्दसाधुत्वासाधुत्वप्रतिपादनसरणीमनुसरन्ती वर्तते काप्यन्या कृति:? इति चेत् वर्तते। यद्यपि महति संस्कृतसाहित्ये प्राय: सर्वा: अपि कृतय: पाणिनिव्याकरणानुगुणतया एव रचिता: तथापि तासु अपाणिनीया: प्रयोगा: न सन्ति एव इति न। स्थितस्य गति: चिन्तनीया इत्यत: तादृशान् प्रयोगान् सङ्गृह्य शरणदेव: दुर्घटवृत्तिं रचयामास। प्रकारान्तरेण येषां समर्थनं शक्यं ते तत्र समर्थिता: ये सर्वथा समर्थनानर्हा: ते च तिरस्कृता:। दुर्घटानां लक्ष्येषु कृच्छ्रघटनीयानां पाणिनीयसूत्राणां वृत्ति:- लक्ष्यानुसारितया विवरणम् इति व्युत्पत्या अस्या: कृते: दुर्घटवृत्ति: इति व्यवहार:। शरणदेवस्य अनन्तरं एतस्मिन् साध्वसाधुचिन्तनक्षेत्रे प्रवृत्त: प्रमुख: यत्न: प्राय: चारुदेवशस्त्रिणाम् एव। चारुदेवशस्त्रिभि: शब्दापशब्दविवेक: वाग्व्यवहारादर्श: च इत्येतस्मिन् कृतिद्वये विस्तरेण साध्वसाधुचिन्तनं कृतम्। शरनदेवेन कवीनां महाकवीनां च अल्पे केचन प्रयोगा: एव परमृष्टा:। किन्तु चारुदेवशस्त्रिभि: तु आधुनिकै: कविभि: सामन्यै: च रचितानि वाक्यानि सुनिपुणं परिशीलितानि।

शुद्धिकौमुद्याम् अपि तदेव साध्वसाधुचिन्तनं कृतम्। लेखक: सम्भषणान्दोलनस्य भागभूत: इति तु पूर्वमेव उक्तम्। अत: तन्निमित्त्मेव सम्पूर्णे भारते अटन् तेन सहस्रश: प्रयोगा: श्रुता: पठिता: च। तानेव च संगृह्य तेषु साधुषु सत्सु तथा प्रतिपादनं, ततोऽपि प्रशस्ततराणां सूचनं चाकरोत्। ये तावत् असाधव: तेषां शास्त्रेण विसङ्गति: प्रदर्शिता, तत्स्थाने च किञ्जातीयक: प्रयोग: कार्य: इत्यपि सूचितम्।

अधीतव्याकरणा: अनधीतव्याकरणा: च यथा: लाभान्विता: स्यु: तथा अस्य ग्रन्थस्य रचना। इह दुष्ट: प्रयोग: आदौ प्रदर्शित:। तत: शुद्ध: प्रयोग: कीदृश: इति उक्तम्। येन नाधीतं व्याकरणं स तु तावतामात्रेण सन्तुष्ट: सन् व्यवहारे योग्यान् प्रयोगान् कर्तुमर्हति। अधीतव्याकरणानां कृते ससूत्रं विवरणमपि पश्चात् विद्यते एव।

लेखकः लिखति – प्रसिद्ध्याकाङ्क्षा पदाद्याकाङ्क्षा वा एतस्याः कृतेः उद्देशः न। कार्यकर्तॄणां (सम्भषणान्दोलने सक्रियाणाम्) भाषापरिष्कारः कथं स्यात् कीदृशं साहाय्यं दत्तं चेत् ते लाभान्विताः भवेयुः केषु केषु अंशेषु तैः अवधानं दातव्यम् इत्यादिकमेव अस्याः कृतेः प्रवर्तकम्।

का दृष्टिः आश्रिता पुस्तकलेखनावसरे इति ज्ञापयितुं लेखकेन चारुदेवशस्त्रिणाः वचनान्येव उद्धृतानि। तानि इत्थम् – इह कृतौ स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति नात्यन्तं सूर्क्षितं वचः। अशक्यसमाधाने न समाधिः प्रसभं प्रवर्तितः। अस्थने बुद्धिव्यायामः परिहृतः। शब्दात् अपशब्दो विविक्तः। न च तत्र वक्तृविषये सम्भावना प्रतिषेधिका अभूत्, न वा इतरस्मिन् अवहेला प्रयोजिका। पाप्मभ्यः इव अपभ्रंशेभ्यः पूतेयं दैवी वाग् यथा स्यात्तथा प्रयस्तम्।

लेखकविशये किञ्चित्

जनार्दन-हेगडे-वर्यः कर्णाटकराज्यस्थे शिरसिजनपदे कस्मिंश्चिद् लघुनि ग्रामे ख्रिस्ताब्दस्य १९५५ वर्षे जनिमलभत। तत्रैव कर्णाटके संस्कृतसाहित्ये विद्वत्परीक्षाम् उत्तीर्णवान्।

ख्रिस्ताब्दस्य १९८१ वर्षादारभ्य संस्कृतभरत्याः पूणकालिककार्यकर्तृरूपेण कर्यरतः अस्ति। संस्कृतभरतीद्वारा प्रवर्तयमानस्य संस्कृतसम्भाषणान्दोलनस्य सङ्कल्पकेषु अन्यतमः। तदर्थं संस्कृतसम्भषणविषये अनल्पविदिति वक्तुं शक्यते। शुद्धिकौमुदी, भाषापाकः, इड्व्यवस्था इत्यादीनि प्रायः २० पुस्तकानि लिखितावान्। सम्भषणसन्देषः इत्याख्या संस्कृतमासिकपत्रिका सर्वेषां सुपरिचिता एव। गतानि कतिचनवर्षाणि महोदयः अस्याः सम्पादकत्वमपि वहति।

प्रस्तुतपुस्तके शौनकसंहिता, उत्तररामचरितम्, हितोपदेशः, महाभारतम्, रामायणम्, मेघदूतम्, पातञ्जलमहाभाष्यम्, मृच्छकटिकम्, भग्वद्गीता, कादम्बरी, रघुवशम्, शाकुन्तलम्, चरकसंहिता, शारभाष्यम्, मनुस्मृतिः, गङ्गालहरी, कुमारसम्भवम् इत्यदिभ्यः वाक्यानि उदाहृतानि सन्ति। अनेनैव लेखकस्य अनल्पं ग्रन्थावलोकनं स्पष्टम्।

यथा कुम्भकारः अदौ मृत्पिण्डं संस्थाप्य चक्रं प्रवर्तयति, आरब्धे च घटनिर्माणे आकारासौस्ठवाय च यतते तथैव, सम्भषणान्दोलने आरब्धे सत्येव ईदृक्पुस्तकं रचनीयमिति आसीत् तस्य मनसि। परन्तु नानाविधैः विघ्नैः तत्तत्काले निषिद्धः सः २००४ वर्षे एव पुस्तकस्याय प्रकटने समर्थोऽभवत्।

विषयविवरणम्

पुस्तकेऽस्मिन् शब्दानां साध्वसाधुत्व चिन्तनं कृतमस्ति इति तु पूर्वमेव उल्लिखितम्। तत् च चिन्तनं सुयोग्येन क्रमेण कृतम् अस्ति। स च क्रमः एवमस्ति–

1) लेखनदोषाः
2) रूप-लिङ्ग-वचनादिदोषाः
3) स्त्रीप्रत्ययगताः दोषाः
4) सुबन्ताः
5) विभक्तयः
6) तिङन्ताः
7) क्त्वाप्रत्ययः

8) समासा:

9) सङ्ख्या:

10) विशिष्टा: प्रयोगा:

11) भ्रमजनका: प्रचीनप्रयोगा:

लेखनदोषा:

अत्र लेखनावसरे ये दोषा: लेखकेन संस्कृतलेखनेषु अवलोकिता: तेषां सङ्ग्रह: विद्यते।

तत्र मकार-परसवर्ण-लेखनविषये ब्रुवता- *मोऽनुस्वार:, अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण:, वा पदान्तस्य*– चेति सूत्रत्रयेण क्रियमाणानां नियमानां चर्चा कृता। न क्वचिदपि तरणशास्त्रमात्रं पठित्वा तरीतुमुद्युक्त: सफल: भवेत्। तदर्थं तु तरणतन्त्रस्य ज्ञानं तरणाभ्यास: च उभौ अपि आवश्यकौ। तद्वत् अस्य नियमत्रयस्य ज्ञानमात्रेण निर्दुष्टं लेखनं न भवति। ज्ञातस्य अस्य सूत्रत्रयस्य लेखनावसरे सम्यक् स्मरणं पौन:पुन्येन च प्रयोग: कर्तव्यौ।

द्वित्वलेखने अपि क्वचित् घटत्व-पटत्वादीन् शब्दान् अनुकुर्वता कोऽपि महत्त्व-स्वत्त्व-तत्त्वादिशब्दान् तकारस्य द्वित्वमकुर्वता एव लिखेत्। तद्विषये सावधानै: भाव्यम्। पुंलिङ्ग: इति वा सानुनासिकेन लकारेण युक्तं वा लेखनं योग्यम्। नतु पुंल्लिङ्ग : इति।

रूप-लिङ्ग-वचनादय:

रूपदोषा:-

अत्र अक्षरत्याग:, विसर्गत्याग:, अन्यवर्णनिवेश:, अल्पप्राणमहाप्राणगता: दोषा:, नत्वणत्वविषया: दोषा:, रूपविषये भ्रम: इत्यादय: अन्तर्भवन्ति। यथा- संज्ञा इत्यस्य स्थाने संग्या इति लेखनम्। स्मशानम् इति अपशब्द: श्मशानम् इति वक्तव्यम्। श्वान: यत्र शेरते तत्। तत् च शकारादि न सकारादि। विसर्गदोष: यथा- लक्ष्मी: इत्यत्र विसर्गस्य अलेखनम्। अत्र लक्ष्मीशब्द:न ङ्यन्त: नदीवत्। तस्मात् सुलोपो न भवति अत्र। उच्छिष्टम् इत्यस्य स्थाने उच्चिष्टम् इति अल्पप्राणस्य चकारस्य उपयोग:। अत्र उत्+शिष्टम् इति स्थिते *शश्छोटि* इति सूत्रेण शकारस्य छकार: विहित:। कठिनमिति प्रयोक्तव्ये कठिणमिति केचन प्रयुञ्जते। मार्त: अण्ड: सवर्णसन्धौ कृते मार्ताण्ड: स्यादिति कोऽपि चिन्तयेत्। तदसाधु। *शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्* इति वर्तिकेन पररूपम् अत्र। तस्मात् मर्तण्ड: इत्येव रूपम्। यत: पौर्णिमा इति रूपं उच्यते प्रदेशिकभाषासु तत: तद्रूपं योग्यमिति सम्भ्रम: स्यात्। पूर्णिमा वा पौर्णमासी वा पौर्णमी वा इति संस्कृतेन उच्यताम्।

लिङ्गदोषा:-

संस्कृतभाषायां लिङ्गव्यवस्था अतिविलक्षणा। क: शब्द: किंलिङ्गक: इति ज्ञातुं न शक्यते अल्पेन प्रयासेन। पर्ययपदानि अपि समलिङ्गकानि न भवन्ति क्वचित्। शरीरं क्लीबे काय: इति तदर्थीय एव पुंसि। कर्ण: पुंसि तदर्थक: एव श्रोत्रं नपुंसके। एकस्मिन्नेव अवयविनि अवयवा: विभिन्नलिङ्गका: भवन्ति। तस्मात् पण्डिता: अपि इह मुह्यन्ति बहुधा।

रमेश: मम मित्रम् अस्ति। इत्यत्र रमेशशब्दस्य विशेषणत्वेन स्थित: सुहृत्पर्याय: मित्रशब्द: न विशेष्यनिघ्न:। परन्तु नियतलिङ्गक: अत: नपुंसके एव लिख्यते। तद्वत् बन्दी इति यदि पुरुषस्य विशेषणं तथापि नित्यस्त्रीलिङ्गी। व्याधि:, सन्धि: इत्यदय: नित्यं पुंसि कुटुम्बस्तु उभयलिङ्गी। पनस: इति पुंसि उक्ते पनसवृक्षं बोधयति, परं क्लीबे स एव शब्द: पनसफलं बोधयति। एवं प्रय: अन्यफलेषु अपि ज्ञेयम्। परन्तु द्राक्षा एला इत्यदय: शब्दा: तु स्त्रियमेव।

वचनदोषा:-

एकत्वे एकवचनं द्वित्वे द्विवचनं, बहुत्वे बहुवचनमिति तु सामन्यव्यवस्था। परन्तु आप:, प्राणा:, अप्सरा: इत्यादय: तु सदैव बहुवचने भवन्ति।

जना: मुखेन खदन्ति इति वा वक्तव्यं मुखै: खादन्ति इति वा वक्तव्यम्? तत: मुखेन खदन्ति इति एव संस्कृतशैली। वयं पदाभ्यां चलम: पदै: वा चलम:? पदभ्यां इत्येव वक्तव्यम्। तद्विषये

लेखकस्य शब्दाः इमे- “यद्यपि एते शब्दाः बहुभिः अभिसम्बद्धाः भवन्ति, तथापु तेषां द्विवचनान्तप्रयोगः एव लोके प्रशस्यते। एतद्विषये वामनः वदति – स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण इति”।

प्रादेशिकभाषाम् अनुसरन्तः केचन आदरर्थे सर्वदा बहुवचनं उपयुञ्जते। न तद्दोषाय परं व्यवहारे महाशय-महाभाग-वर्यादीनाम् आदरवाचकानां प्रयोगपूर्वकः एकवचनान्तप्रयोगः एव वरतरः इति लेखकः मनुते। *गुर्वात्मनि बहुवचनमिति* वाक्यानुगुणं प्रचीनैः केवलं गुर्वात्मनोरेव आधिक्येन बहुवचनं कृतमिति साहित्यवलोकनेन अवगम्यते।

<u>स्त्रीप्रत्ययगताः दोषाः</u>

सुन्दरा इति अशुद्धम्। सुन्दरी इति बक्तव्यम्। सुन्दरशब्दस्य गौरादिगणे पाठात्। *षिद् गौरादिभ्यश्च इति ङीष्*। नर्तकी नर्तिका चेति उभावपि शब्दौ सम्भवतः परन्तु द्वयोरपि महान् भेदः- *शिल्पिनि ष्वुन्* तेन नृतधातोः नर्तकः इति सिद्धम्। षिदित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। ततः नर्तकी। यदि नर्तनकौशलरहिता तदा शिल्पिनि ष्वुन् न। ततः ण्वुल्। पुनः नर्तक इति शब्दः सम्भवति। परन्तु अषिदित्त्वात् न ङीष् अपितु टाप् तेन नर्तिका इति रूपम्। एवम् सुबहूनां रूपणां चर्चा इह प्रकरणे कृता।

<u>सुबन्ताः</u>

अस्मिन् विभागे सुबन्तानां विस्तरशः चर्चा विद्यते। बहिस् इति वर्तते किंचन अव्ययम्। यदा बहिर्भागात् इति वक्तुम् इष्टं तदा बहिस्तात् इति बहुधा प्रयुज्यते। किन्तत् योग्यम्? बहिश्शब्दात् अस्तातिप्रत्ययः न विहितः अतः बहिर्भागात् इत्येव वक्तव्यम् इति स्पष्टीकरणं क्रियते। इदम् उदाहरणं परिशील्यताम् – पाश्चिमात्याः अपि संस्कृताध्ययने आसक्ताः दृश्यन्ते। अत्र योऽयं पाश्चिमात्यशब्दः स तावत् प्रामादिकः। *दक्षिणात्पुरसस्त्यक्* इति सूत्रेण पश्चाच्छब्दात्त्यक्प्रत्यये कृते पाश्चात्यः इति रूपं सेत्स्यति। न तु पाश्चिमात्यशब्दः । तद्वदेव *उत्तरादाहञ्* इति सूत्रम् अवलम्ब्य उत्तरात् औत्तराह इति रूपं भवेत्। अद्य समाजे जागृतिः न दृश्यते। अस्मिन् वाक्ये जागर्या इति प्रयोक्तव्यम् यतः जागृधतोः क्तिन्नन्तं रूपम् नास्ति। एवम् कतमं दिनम् अस्य मासस्य? इत्यत्रापि कतमत् इति शुद्धम् स्यात्। अमुना क्रमेण सुबन्तेषु बहूनां (प्रादेशिकभाषासु उपयुक्तत्वात् संस्कृतेऽपि रूपं स्यादिति भ्रान्त्या प्रयुज्यमानानां) रूपणां विवेचनं विद्यते।

<u>विभक्तयः</u>

विभक्तिकरणसमये विभक्तीनाम् आर्थाः, उपपदविभक्तयः, विवक्षा च सम्यक् ज्ञेया। धातोः अर्थच्छटा अपि परिशील्या। आरक्षकाः चोरस्य हस्ते निगडं बद्धवन्तः। प्रादेशिकभाषाप्रभावेण एतादृशी वाक्यरचना कृता वक्त्रा! कं बद्धवन्तः इति पृष्टे उत्तरं – चोरं बद्धवन्तः इति। केन इति जिज्ञासायां निगडेन इति उत्तरम्। अतः चोरः अत्र कर्म, निगडं चात्र करणम्। ततः शुद्धं वाक्यम् – आरक्षकाः चोरं हस्ते निगडेन बद्धवन्तः। परन्तु- वटुः शिखां बध्नाति इति वाक्यं तु योग्यम्। यतः अत्र बन्धनं नाम आरचनम्। एवम् एव सः मित्रस्य हस्ते रक्षां बध्नाति इति बाक्यमपि योग्यमेव। अत्र बन्धनम् धारणार्थे प्रयुक्तम्।

<u>क्रियपदनि</u>

क्रियापदेषु अपि तेषां सकर्मकत्वम् अकर्मकत्वं वा सम्कयक् बोध्यम्। क्वचित् सकर्मकं क्रियपदम् अकर्मकत्वेनापि प्रयुज्यते। क्वचिच्च तद्विपरीतमपि भवति। क्रियपदप्रयोगसमये तेषां गणविकरणयोजनाविषये, आत्मनेपदित्व-परस्मैपदित्वादिविषये च सावधनैः भवितव्यम्। *समवप्रविभ्यः स्थः परिव्यवेभ्यः क्रियः, विपराभ्यां जेः* इत्यदीनि सूत्रणि विशिष्टोपसर्गे योजिते पदपरिवर्तनमपि विदधति। क्वचित् *'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः स्वार्थे णिजिष्यते'* इति भष्यवचनमवलम्ब्य स्वार्थे णिच् भवति यथा परिवेषयतीत्यत्र दर्शितमस्ति लेखकेन। क्वचिच्च णिज्रहिते रूपे अपि अन्तर्भावितण्यर्थः भवति। अत्रैव अहं त्वां प्रीणामि इत्यस्य यूनां प्रियस्य वाक्यस्य विषये चर्चितम्। तुष्ट्यर्थकः अयं धातुः नानुरागं प्रकटयति। तस्मात्, अहं त्वयि अनुरक्तः इत्येव प्रयोगः शोभतेतराम्। *म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च* (शिति च आत्मनेपदित्वम्)इति विषयमपि उक्तवान् लेखकः। सः मां मिलति इत्येवं बहुधा प्रयुक्तस्य मिलधातोः अकर्मकताम् उक्त्वा मया मिलति इति तृतीयान्तः प्रयोगः अत्र समर्थितः।

त्वान्तप्रत्ययः

प्रत्ययोऽयं बाहुल्येन प्रयुज्यते सर्वैरपि भषाप्रयोगावसरे। ततः अस्य विमर्षणाय पृथगध्ययः एव कल्पितः। *समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्* चेति सूत्र द्वयाधारिता प्रामुख्येन क्त्वाप्रत्ययसम्बन्धिनी व्यवस्था। अत्र आगत्य कति दिननि अतीतनि? इति एतत्दृश: प्रयोगः प्राचुर्येण क्रियते सर्वैः। परन्तु अत्र अगमनक्रियायाः कर्ता कश्चित् व्यक्तिविशेषः अतीतानि च दिनानि। ततः प्रयोगोऽयं अशस्त्रीयः इति तु व्यक्तमेव। परन्तु इह अस्य शुद्धिः प्रोच्यते। स्थितस्य इति क्रमः अध्याहार्यः इति लेखकस्य सूचनम्। मल्लिकाथेन अयमध्याहारक्रमः प्रदर्श्यते स्वटीकासु। ईदृशाः बहवः राम्याः प्रयोगाः तेषां च साध्वसाधुत्वचिन्तनम् इह कृतम्।

समासः

अत्र समासकरणे सम्भवन्तः दोषाः सुष्ठु निदर्शिटाः सन्ति ग्रन्थकारेण। समसकरणे नित्यत्वेन क्रियमाणे सन्धिकर्मणि स्खलन्ति बहवः। संस्कृतच्छात्राः इत्यत्र *छे च* इति तुगागमविधयकसूत्रस्य प्रभवः न विस्मर्तव्यः। मृण्मयः इत्यत्रापि मृन्मय इति नकारयुतं रूपमेव साधु यतः *प्रत्यये भषायां नित्यमिति* वार्तिकं *रषाभ्यां नोणः समानपदे* इति सूत्रात् परतरम्। शास्त्रिमहोदयः इत्यत्र शास्त्रिन् इति इन्नन्तरूपस्य समसे पदसंज्ञोत्तरं नलोपः तस्मात् ह्रस्वस्य एव इकारस्य श्रवणम्। सीतापतये इत्यादिषु रूपेषु *पति समस एव* इत्यादीनां प्रभावः इत्येव सर्वम् अस्मिन् प्रकरणे चर्चितम्।

संख्या

संख्याप्रयोगसमये अमरकोषस्य- *विंशत्याद्याः सदैकत्वे तासु चानवतेः स्त्रियः* इतीयम् पङ्क्तिः सदैव स्मार्या। दशान्ताः संख्येयमात्रे विंशत्याद्याः संख्येयार्थे संख्यार्थे च भवन्ति इत्यपि अत्र बोध्यते।

विशिष्टाः प्रयोगाः

इदं प्रकरणं तु ग्रन्थस्यास्य हृदयभूतं विद्यते। अत्र कासाञ्चन व्यावहारिकानां वाक्यरचनानां शस्त्रीयता चिन्तिता अस्ति यथा- वत्स, कृपया अस्य मोदकस्य रुचिं पश्यतु। न रुचिः दर्शनस्य विषयः। किन्तु दृशधातोः अनेकार्थत्वं शस्त्रकरैः अङ्गीकृतम्। इह तावत्- जिव्हेन्द्रियस्य विषयीकरोतु इति अर्थः दृशधातोः। Direct indirect speech इति या शैलीद्वयं किमाङ्लवत् संस्कृतेऽपि अस्ति? इति विषये अत्र चर्चा विद्यते। घटः स्रवति, लखेनी लिखति, सः दूरवाणीं करोति इत्यादयः प्रयोगाः अत्र समर्थिताः। “स्वागतं करोति” इति यः प्रयोगः क्रियते तस्य विषये ग्रन्थकारेण सविस्तरं चिन्तयित्वा इथं निर्णीतम्- अत्र आगतं तु अतिथिना, न तत्र किमपि यजमानेन कर्तव्यम् भवति। अतः स्वागतं वदति/व्याहरति इत्येव शोभतेतराम्। स्वागतं करोतीति प्रयोगः अपि क्वचित् कृतः दृश्यते कुत्रचित्। ततः न स दोषास्पदम्। सुस्वागतमित्यत्र तु सु इत्यस्य द्विरुक्तिः तथापि न सर्वथा निराकार्यः प्रयोगः सः इति ।

भ्रमजनकाः प्रचीनाः प्रयोगाः

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः इति तु सत्यमेव। परन्तु केचन प्रचीनप्रयोगाः आर्षप्रयोगाः महाकविप्रयोगाः वा। तस्मादेव पणिन्यननुगुणाः अपि सधुतामावहन्ति। परं न ते सामान्यानाम् अनुकरणयोग्याः। क्वचित् लिङ्गव्यत्यासाः, वचनव्यत्यासाः, समाससन्ध्यादीनां नियमाननुगुणताः च इह भवन्ति। क्वचित् आत्मनेपदे प्रयोक्तव्ये परस्मैपदं प्रयुक्तम् क्वचित् तु तद्विपरीतम्। तेषामेव अत्र उल्लेखः विद्यते।

इदमत्र प्रकर्षेण निरीक्षितम्

न कादम्बरीसदृशं दुर्बोधम् इह लेखनमस्ति। पुरा किल लेखनक्लेशाः स्थलमर्यादाः, लिखितस्य संरक्षणासौकर्यम् इत्यादयः बहवः समस्याः आसन्। अद्यत्वे तु विज्ञातन्त्रज्ञानप्रगतेः कारणात् नैतासु कापि समस्या बाधते। तस्मादसन्दिग्धं नातिसमासयुक्तं च लेखनं सर्वैरेवाश्रीयते। तेन पठनं वेगेन भवितुमर्हति। पुनः सरलैः शब्दैः एव एतादृशः विषयः सकुषलं

निरूपित: अस्ति ग्रन्थकारेण। यद्यपि शब्दा: सरला: तथापि न क्वापि संस्कृतत्वं हीयते इह प्रबन्धे। संस्कृतशैलीरक्षणे अतीव जागरूक: विद्यते स:। प्रबन्धोऽयं ज्ञातसम्भषणमात्राणां कृते अधीतव्याकरणानां कृते च उपकारकं विद्यते। तत्र यथा पामराणां कृते इदं कुरु, इदं च मा कुरु इत्येतावता उक्तेन अलं, परं तत्त्वज्ञातार: तु किं कार्यं किमकार्यमिति ज्ञातस्य तत्त्वस्य आधारेण स्वयं निर्णयन्ति तद्वत् पुस्तकेऽस्मिन् तत्त्वजिज्ञासुनां प्रीत्यर्थं ससूत्रां विवेचनं सामान्यानां कृते च शुद्धाशुद्धप्रयोगनिर्देश: च कृत: । लेखकस्येयं कृति: संस्कृतभारतीकर्यकर्तृभ्य: समर्पितास्ति इति भाति। असकृत् तेन उदाहरणेषु कार्यकर्तार: स्मृता:। स्वप्रस्तावनायामपि “अद्यतना: कार्यकर्तार: एतस्य अधिकरिण:” इति लिखितवान्। कुत्रचित् “दिनद्वयानन्तरमहमागच्छामि” इति उदाहरणे “आगमिष्यामि इति वक्तव्यं। प्रादेशिकभाषाप्रभावेण तत्र वर्तमने क्रियपदस्य प्रयोग: क्रियते प्रमादत्” इति लिखितवान्। नेदमुदाहरणमयोग्यं भाति मे। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति सूत्रानुसारी प्रयोग: अयं साधु: एव। तत्र समीपम् इति तु सापेक्ष: शब्द: प्रयुक्त:। तेन दिनद्वयमपि समीपवर्ती काल: इति सम्भाव्य वर्तमाने कामं प्रयोगं कुर्यात् वक्ता इति तु मम चिन्तनम्। पुस्तके मुद्रणदोषा: बहुत्र लक्षिता: । गते मासे एव अस्य पुस्तकस्य द्वितेयावृत्ति: प्रकाशिता। तत्त्र अमीषां परिष्कार: जाता: स्यात् इति चिन्तयमि। नेह व्याकरणस्य कस्यचित् सूत्रस्य ज्ञापनाय उदाहरणानि दत्तनि अपितु दैनन्दिनव्यवहारे उपयुक्तानाम् उदाहरणानां साधुत्वदर्शनाय उपयुक्तानि व्याकरणसूत्राणि। नायं लेखक: प्रतिपाद्यविषयं पाठकानां पुर: संस्थाप्यैव विरमति। पाठान्ते विद्यते अद्भुत: अभ्यास:। उपस्थापितानां समेषामपि अंशानां आभ्यास: पाठकानां पुन: स्मारणाय तेन प्रतिपाद्यविषयसमाप्तौ योजित: अस्ति। पुन: ततोऽप्यन्ते साधूत्तराण्यपि लिखितनि। चिन्तनाय स्वेकृतानां शब्दानां वाक्यानां च अकारादिक्रमेण आवली अपि परिशिष्टत्वेन योजितास्ति। उदाहृतानि सूत्रणि, वार्तिकानि, शिष्टवाक्यानि चापि अपरपरिशिष्टत्वेन योजितनि सन्ति। तेनेदं पुस्तकं सान्दर्भिकग्रन्थत्वेनापि (reference book) उप्युक्तं भवति आत्मन: लेखनं भषणं संचिकीर्षूणां कृते। विरम्यते एतावतैव यत: -

इक्षुद्राक्श्गुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्।

वचोभिर्भेदमाख्यातुं ब्रह्मणापि न पार्यते॥

तत: स्वयमास्वादनमेव पन्था: इति शिवम्।

चाणक्यः

ओडिआ.मूलः – डा0 अरुणरञ्जन मिश्रः

संस्कृतानुवादः – बनमाली बिश्वालः

ग्रामाद् यदा व्यावसायिकः यात्रा.;नाट्यद्ध.दलः नाटकमञ्चनार्थं प्रसारितं स्वशिविरमपसारयति तस्मादेव दिनात् तस्य ग्रामस्य बालकानां नाटकमारभते। नाटकस्य विषयः यः कोपि भवतु सिधस्य ;तन्नाम्नः बालकस्यद्ध कृते तु मद्यपस्य भूमिका सुनिश्चिता एव। सर्वे अन्ये च बालकाः तस्माद् बिभ्यति स्म। वस्तुतः ग्रामस्य बालकेषु स बलिष्ठः वर्तते इति प्रचारः आसीत्। सः यत् कथयिष्यति तत् करिष्यति अपि। अन्यथा यदि सः क्रुद्धः भवति तर्हि सः प्रहारैः सर्वान् पिण्डीकरिष्यति। सः सर्वदा मद्यपभूमिकायाम् एतदर्थमवतरतिए यतोहि नाटकमञ्चनसमये कूप्यां शर्करायुक्तं जलं पूरयित्वा तस्मै पातुं दीयते।

ग्रामे यदा 'सम्राट् चन्द्रगुप्तः' इति नाटकमभिनीतमभवत् तत्परवर्तिनि दिने बालकास्तेषां नाटकं प्रारब्धवन्तः। सिधाय चाणक्यस्य चरित्रं भृशमरोचत। यतोहि स्वयं चन्द्रगुप्तः तस्य प्रभावात् सम्राट् अभवत्। किन्तु सम्राट् सन्नपि सः तस्य पादतले शीर्षं नमयति स्म। सर्वे बालकाः प्रसन्नाः सन्तः सिधस्य एतस्मिन् प्रस्तावे सहमताः अभवन्।

ग्रामप्रान्ते वटवृक्षतले नाटकस्य प्रारम्भात्पूर्वं मद्यकूपीमन्विष्टवान् सिधः। किमाश्चर्यकरं वृत्तान्तम् घ् चाणक्यः भूत्वा मद्यं पास्यतिघ् सर्वे परस्परस्य मुखं दृष्टवन्तः। सिधः अवदत् – "आम्ण्ण् आम्। अस्माकं चाणक्यः मद्यं पास्यति। तत्र किमसौविध्यम्घ् को वा दोषःघ् कस्य पार्श्वे कूपी वर्ततेघ् कूपीमानेष्यति अथवा सर्वेषां नासाः स्फोटयिष्यामि।"

त्वरयैव चक्रधरः अधावत् गृहात् कूपीमानेतुम्। एतेन सिधस्य क्रोधः पञ्चमं प्राप्तवान्। श्यालःश्चन्द्र आधिकरणिकः सञ्जातः। दास्यामि पानमेकम्।

ण्ण्ण्ण्ण्ह्स्ते कूपीं गृहीत्वा चाणक्यः अभिनयमारब्धवान्। कूप्युष्णीषमुन्मोच्य सः वास्तविकमद्यपशैल्या कूप्याः अर्धभागं एकेन निःश्वासेन पीतवान्। तदनन्तरं चाणक्यः गच्छेत् चेत् कुत्र गच्छेत्घ्

. "मातः! मातःण्ण् ! एते श्यालकाः मां मारितवन्तः। अरे श्यालकाः! युष्माकं पितरः म्रियन्ताम्। मां चिकित्सालयं नयत। "

तावत् सर्वेषां बालकानां पदानि कम्पन्ते स्म। सर्वे परस्परं संस्पृशन्तः आलिङ्गन्तश्च सिधमपश्यन्। सिधस्य चीत्कारः क्रमशः अवर्धत। ततः बालकाः महादेवमन्दिरस्य पार्श्ववर्तिक्षेत्रमध्ये भूत्वा रणनदीमभिलक्ष्य अधावन् ।

सिधः भूमेः उत्थाय किञ्चिदधिकं चीत्कृतवान् . "एण्ण्मृतोहम्। एण्ण्ण्मरिष्यामिए मां गृहं नयत"। तस्य मृत्युवार्तां श्रुत्वा सर्वे महता वेगेन अधावन्। श्वासोच्छ्वासत्यागपूर्वकं सर्वे आगत्य रणनद्याः वालुकासु लुठितवन्तः। घण्टाद्वयं व्यतीतम्ए घण्टात्रयं च व्यतीतम्। सर्वे चिन्तितवन्तः यत् सिधः एतावता मृतः स्यात्। मरणात् पूर्वं तेन सर्वेषां नामानि अपि उक्तानि स्युः। सिधस्य माता आरक्षिभवनं गता स्यात्। अस्माकं पितरः भ्रातरश्च अमरिकाष्ठदण्डं गृहीत्वा अस्मान् सर्वत्र अन्विष्यन्तः स्युः। एवं चिन्तयतां तेषां सर्वेषां शरीराणि प्राणहीनानि जातानि।

अन्ते चक्रधरः अवदत् – मुन्नां ग्रामं प्रेषयिष्यामः। सः सर्वं दृष्ट्वा अत्र आगत्य वदिष्यति तत्र किम् अजायत इति। मुन्ना सर्वेभ्यः कनिष्ठः अस्ति। तेन तु बालकचन्द्रगुप्तस्य भूमिका निर्वोढव्या आसीत्। किन्तु इदानीं सः सर्वप्रथमं चाणक्यस्य मृत्युं द्रष्टुं गमिष्यति। तत् श्रुत्वा मुन्ना क्रन्दितुमारब्धवान्। तं दृष्ट्वा अपरे अपि केचन तथा कर्तुमुद्यताः आसन्। किन्तु उपस्थितानाम् अन्येषां भयं तथा सावधानमिश्रितं प्रतिवादस्वरं च श्रुत्वा ते सर्वे रोदनं विहाय तुष्णीम् अवलम्बितवन्तः।

मुन्ना शनैः शनैः पश्चादवलोकनपूर्वकं महादेवमन्दिरम् अतिक्रामितवान्। एकाभिमुखः सन् सः सिधस्य गृहं यावद् अधावत्। पथि न कोपि तं पृष्टवान्ए न वा भयं प्रदर्शितवान्। सिधगृहस्य मुख्यद्वारम् पिहितम् आसीत्। कपाटं किञ्चित् अपसार्य सः गोपनेन अन्तः अपश्यत्। किन्तु सः तत्र किं पश्यति घ् प्राङ्गणे सिधः भोक्तुमुपविष्टः!

. "कुत्र कूर्दते स्म कुलक्षणः" इति वदन्ती तस्य माता तत्समक्षं परिवेषितस्य प्रक्षालितान्नपात्रस्य समीपे शुष्काम्रकटोरं स्थापयन्ती आसीत्। नीरवः सन् मुन्ना ततः साक्षात् स्वगृहं गतवान्। ण्ण्ण्तम् अपि क्षुधा बाधते स्म।

संस्कृतवाङ्मये अर्थविचारः

डॉ0 त्रिलोक झा

नव्यव्याकरणाचार्यः, सर्वदर्शनाचार्यः,

एम0ए0 (संस्कृत) पूर्वव्याख्याता सर्वदर्शन

ज0ना0ब्र0आ0सं0म0वि0, लगमा, दरभंगा (बिहार)

धर्मार्थकाममोक्षात्मकपुरुषार्थचतुष्ट्यस्य साधनं संस्कृतवाङ्मयमेव। काव्ये अर्थरूपस्य पुरुषार्थस्य महति प्रतिष्ठा श्रूयते। यथा वेदे रामायणे दर्शने उपनिषदि मनुष्यमृतौचार्थस्यानिवार्यता प्रतिपादिता तथैव काव्येऽपि। धर्मार्थकाममोक्षाः पुरुषार्थचतुष्ट्यं मन्यते। एतत् पुरुषार्थचतुष्ट्यमेव जीवनस्य लक्ष्यत्वेन निर्धार्यते वेदादिग्रन्थे। एकेनाप्यङ्गेन हीनं पुरुषार्थचतुष्ट्यं न जीवनोद्देश्यपूर्तये प्रभवति। अर्थविषये कोशकारेण यदुक्तम्

''अथोऽभिधेयरैववस्तु प्रयोजन निर्वृतिषु।'' (अमरकोशः नाट्यवर्गः)

उपर्युक्तकोशवचनानुसारेण रैशब्दस्य भूम्माकर रत्नस्वरं धनपशु पुत्रादयोऽर्थाः विबक्षिताः सन्ति। अधुना व्यवहारसौकर्याय राजमुद्रांकित पत्रादिरुपेणापि अर्थः संग्रीहयन्ते। कौटिल्यादिभारतीयार्थशास्त्राद्दष्ट्या तु मनुष्यवती भूमिरर्थपदस्य। मार्क्सदृष्ट्या तु श्रमएव विनिमय मूल्यकारणं भवति।

परमानन्दरसामृतमूर्तेर्भगवतो रामचन्द्रस्य या माधुर्यसारसर्वस्वरूपा परमान्तरङ्गाभक्तिः महालक्ष्मीः वर्तते सैव अर्थरूपाऽपि लक्ष्मीः। सैव लक्ष्मीः ब्रह्मविद्यारूपेण, त्रायीरूपेण, वार्तारूपेण च व्यज्यते। यथा-

''देवी त्रायी अभवती भव भावनाय

वार्ता च सर्व जगतां परमार्तिहन्त्राी।'' (दुर्गासप्तशती, अध्याय-4)

आत्मनियन्त्राणमन्तरा उद्यामकाम प्रवृत्तया धर्मार्थौवाधितौ भवतः। अधर्मेण पूर्वं धनं बर्धते परं तदर्थानर्थानुबदां भवति। अमुमेवाऽभिप्रायं महाकवि कालिदासोऽपि स्वकीयकाव्ये प्रकटयति। तथा हि-

'' स चतुर्धा बभौव्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवताम् इवाङ्गवान् ।।'' (रघुवंश 10/84)

एवञ्च कालिदासेन नियन्त्रितस्यार्थस्य आवश्यकता प्रतिपादिता स्वकीये काव्ये। धर्मादनपेतत्वेन समुपार्जितो अर्थः नैव कल्याणाय भवति प्रजानाम् इत्यापि संसाधितं तेनैव। तथा हि-

''स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान् परिणेतुः प्रसूतये।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एवं मनीषिणः।।'' (रघुवंश-1/25)

चाणक्यनीतिसूत्रानुसारेण- ''सुखस्यमूलंधर्मः, धर्मस्य मूलमर्थः, अर्थस्यमूलं राज्यम्'' इति। अत्रा पद्ये कविः अर्थस्यमूलंधर्म इति प्रतिपादयति। एवञ्च-

''अतिक्लेशेण येऽर्थास्युर्धर्मस्यातिक्रमेन वा।

अरेर वा प्रणीपातेनमास्मृत्रोषुमनःकृथा।।'' (विदुरनीति)

अर्थात् यस्यार्थस्यागमेन उत्तरोत्तरं धनं धर्मश्च वर्धते तौ द्वौ ग्राह्यौ यस्यागमेन ग्रीह्यगतमपि धनमपैति तन्न ग्राह्यम् ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्य न रावणादिवत् इत्यादि कृत्याकृत्यप्रवृतिनिवृत्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव' इति साहित्यदर्पणकारः। काव्याद्धर्मप्राप्तिभगवन्नारायणचरणस्तवादिना, अर्थप्राप्तिश्च धर्मादर्थश्च कामश्चेति धर्मविशिष्टादर्थः, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावत्वस्वनिरूपित तादात्म्यवत्त्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम्। तथा च धर्मानुकूलोऽर्थएव अर्थः नान्यः। अर्थात् अधर्मज्योऽर्थो नानाऽनर्थकरः। इत्येवं प्रामाणिकं धर्मशास्त्रानुकूलंवचः।

संस्कृतवाङ्मये अनेकानि सुभाषितपद्यानि अर्थस्य महत्त्वं समर्थयन्ति। यथा- 'सर्वे गुणाः काञ्चन माश्रयन्ते', 'यस्यार्थस्तस्य मित्राणि', 'यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः', 'हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः', इत्यादीनि सन्ति। अर्थार्जनं वितोपार्जनं द्रविणनिचयावाप्तिर्वा किं निःसत्वेन किं रुजाकान्तेन किं क्षीणबलेन वा साध्यम्, अर्थोपार्जने शक्तिमत्त्वस्य, उत्साहस्य, आरोग्यास्य च प्रतिपदम् आवश्यकताऽनुभूयते। अत एव - 'अनिर्वेदः श्रिमयोमूलम्', 'अध्यवसायः श्रियोमूलम्', 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः', इत्यादिकं व्यापदिश्यते।

नास्तिकास्तिकदर्शने च अर्थस्य चर्चा विद्यते। नास्तिकदर्शने अर्थकामौ पुरुषार्थौः मन्येते। आस्तिकदर्शने धर्मार्थकाममोक्षाश्चेति पुरुषार्थाः मन्यन्ते। अतोऽहंमन्ये -

''संगतं श्रीसरस्वत्योः संस्कृतवाङ्मयेन यत्स्मृतम् ।

भारतस्य विकासार्थं तदेवाद्यापि सार्थकम् ।।''

!! इति !!

पाणिनिव्याकरणस्योपादेयत्वम्

प्रो. कमलाभारद्वाजः

आचार्या, व्याकरणविभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्राीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवदेहली

येन धैताः गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः।

तमः चाज्ञानजं भिÂं तस्मै पाणिनये नमः।।

सूत्राकार पाणिनिना भाषासम्ब(मन्ध्कारं प्रणश्य ज्ञानप्रकाशनेनालोकिता, शब्पयोध्रजलधराभिः मालिन्यमपाकृत्य भाषा संस्कृता, सुसंस्कृता। अतएव शब्दसाध्ुत्वविषयासैषा व्याकरणा स्मृतिः इति वचोभिः भर्तृहरिणा प्रतिपादितम् यत् शब्दसाध्ुत्वप्रतिपादनपराव्याकरणस्मृतिः लोके सुविख्याता। संस्कृतव्याकरणेषु स्मृत्यारस्याः आद्यः प्रवक्ता महर्षिपाणिनिः शब्दशास्त्राकुलगुरुतां भजते। यद्यपि पाणिनिपूर्वमपि नैके वैयाकरणाः अभूवन् परं तेषां उ(रणानि तु यत्रा-तत्रा विविध्ेषुग्रन्थेष्वावलोक्यन्ते। तेषां पूर्वाचार्याणां कृतयोऽपि सूत्रारूपेणैव निब(ाः आसन्। परं महत्या सूक्ष्मेक्षिकया वैज्ञानिकपरम्परानुसारन्तु पाणिनिनैव सैषा व्याकरणस्मृतिः सूत्रोषु निब(ा। लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरमतादात्म्यपरकेण चाध्ययनेन पाणिनीयतन्त्रां विश्वसाहित्ये सर्वथा सुदुर्लभम्।अतएव सर्वशास्त्रोपकारकत्वात् पाणिनीयशास्त्राविषये पाणिनीयं काणादं च सर्वशास्त्रोपकारकमिति सि(म्। भगवतः पाणिनेः स्वोपज्ञत्वविषये पत×जलिना 'सामर्थ्ययोगाÂि्ह कि×िचदत्रा पश्यामि शास्त्रो यदनर्थकं स्यात्। वस्तुतः आचार्यपाणिनिना अतिसंक्षेपतः लोकव्यावहारानुगमसूत्राप्रोक्ताः नियमाः पत ×जलिना प्राचीनोदाहरणैः, स्वोपज्ञलोकारूढोदाहरणैः दृष्टान्तमूलकन्यायैश्च प्रतिष्ठापिताः। अनेनैकतस्तु पाणिनि अन्यतस्तु पत×जलिविषये यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्याभाणकं प्रसि(मभूत्।परं पत×जलिना सामर्थ्ययोगाÂ हि कि×िचदत्रा पश्यामि शास्त्रो यदनर्थकं स्यादिति वचनेन आचार्य पाणिनिरेव सम्मानितः।

पाणिनियुगे संस्कृतं शिष्टसमाजस्य भाषा आसीत्।विभिÂसूत्रोषु दूरादाह्नान-अभिवादन-प्रत्यभिवादन-पृष्ट-प्रतिवचन-प्रश्नान्त-आशीः-प्रैषः-असूयादिप्रसघõेषु प्रयुक्तशब्देभ्यः निब(ैः सि(ान्तैः प्रमाणितमिदं तथ्यं यत् युगेऽस्मिन् संस्कृतं लोकव्यवहार भाषा{{सीत्। पत×जलिकालेऽपि व्यवहारभाषैवाभिÂता भाष्यानुसारं वेदमध्ीत्यत्वरिता वक्तारो भवन्ति, वेदाÂो वैदिकाः शब्दाः सि(ाः लोकाच्च लौकिकाः। अनार्थकं व्याकरणम् इति मान्यताविलोके प्रचलिता। अतएव केचन शिष्टाः अपि व्याकरणपराघ्मुखाः अभवन्। प्राचीनकाले उपनयनानन्तरं आदौ व्याकरणाध्ययनं अनन्तर×च वैदिकशब्दाः उपदिश्यन्ते स्म उक्तमपि-पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणाः व्याकरणं स्माध्ीयते........ तदद्यत्वे न तथा। यतो हि वेदरक्षार्थः ज्ञानार्थ×च व्याकरणाध्ययनामावश्यकम्।एतदर्थं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडघõो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। इत्यागमवचनं भाष्यकृतो(ृतम्। यथा वैदिकभाषापरिरक्षणार्थं विनिश्चयार्थं व्याकरणमेक्ष्यते तथा लौकिकभाषासंवधर्ृनार्थं संरक्षणार्थमपि व्याकरणमपेक्षितम्।यद्यपि पाणिनिना तत्कालीनलोकप्रचलिताः प्रयोगाः सूत्रोषु निब(ाः परं कालक्रमेण भाषाऽपि परिवर्तिता। तदा प्राकृतभाषाणां प्रचारप्रसारेण जनसामान्ये संस्कृतस्य प्रचारोऽपेक्षाकृतन्यनीकृतः। ततकाले शब्दस्य प्रयोगविषयः अतिव्यापकः स×जातः प्राकृतशब्दानां समावेशेन अपभ्रंशशब्दैश्च संस्कृतं विकृतं स×जातम्। पत×जलिना व्याकरणेनैव भाषा परिमार्जिता। 'शास्त्रापूर्वके शब्दप्रयोगे धर्मः' इत्युक्त्वा भाषा साध्ुत्वंप्रतिपादितम्।व्याकरणाध्ययनस्योपेक्षया भाषास्वरूपमपि सुरक्षितं सवंधर्ितं संरक्षितं भवितुं न शक्यते। अतएव भाषा संवधर्ृनार्थं भाषागतानां विकृतीनां संशोध्नार्थं व्याकरणस्य महत्ता सर्वसि(ा।

परं साम्प्रतिकेऽस्मिन् आंग्लभाषायाः आध्पित्यव्याप्ते, संगणकयान्त्रिाकयुगे च संस्कृतभाषायाः संरक्षणं, परिवधर्ृनं प्रचारप्रसारः पाणिनिव्याकरणेनैव भवितुं शक्यते। धर्मिकी-साहित्यिकी-सांस्कृतिकीभाषेयं वैज्ञानिकी भाषारूपेण प्रसि(ा। संस्कृतस्य ज्ञानविज्ञानवैभवेन प्रभावितैः वैज्ञानिकैः ससम्मानं अस्याः वैज्ञानिकता स्वीकृताः। संस्कृतवाघ्मयस्य वेदब्राह्मणरामायणमहाभारतधर्मशास्त्रादिषु शास्त्रोषु अथवा लोकर×जकसाहित्ये प्रतिपाद्यविषये प्रमाणितं यÂ केवलं लग्नादिकालात् अपितु आध्ुनिकेऽपि सूचनाप्रौद्योगिकीक्रान्तिकाले संस्कृतभाषा, सर्वोपयुक्ता भाषा विशेषतः पाणिनीयव्याकरणदृष्टड्ढा, ज्योतिषदृष्टड्ढा, विश्वस्य विभिÂभाषाणामनुवादस्य माध्यमभाषादृष्टड्ढा च। आध्ुनिकवैज्ञानिकयुगे संगणकसंस्कृतभाषयोश्च परस्परमुपादेयत्वं प्रतिपादयन् द्वे तथ्ये विचारणीयो प्रतीयेते -

;1द्ध कम्प्यूटर प्रोग्रामिंग कृत संस्कृतम्

;2द्ध संस्कृतभाषा कृते च संगणकस्योपादेयता।

प्रस्तुतविचारणीयविषयस्य मूलाधरः अमेरिकीय वैज्ञानिकस्य प्रो. रिक् ब्रिगस् इत्यस्य मान्यता अस्ति येन उभयोर्सम्बन्ध्विषये गभीरं चिन्तनं उद्धृतम्।यन्त्राभाषारूपेण, संस्कृतस्य कृत्रिम बु(ेश्च ;।तजपपिबपंस प्दजमससपहमदबमद्ध, संरचनात्मकस्वरूपसाम्यदृष्टड्ढैव ज्ञानप्रतिपादनाय ;ज्ञदवूसमकहम त्मचतमेमदजंजपवदद्ध सर्वोपयुक्ता संस्कृतभाषा।

संगणकयन्त्रास्य भाषायाः प्रारूपः व्याकरणात्मकदृष्टड्ढा विशु(ः स्पष्टश्च भवितव्यः। संस्कृतस्य व्याकरणात्मकस्वरूपमाकलयन् ब्रिगस् संस्कृते कम्प्यूटिंग ;गणितीयद्ध क्षमतां स्वीकरोति। विशेषतः पाणिनिव्याकरणसन्दर्भे च्ंदपदपष्ेहतंउउमत ीे जीम बवउचनजपदह चवूमत मुनपअंसमदज जव ं जनतदपदह उंबीपदमण् तेन पाणिनि थ्ंजीमतव िब्वउचनजपदह उमकपबपदम अभिमतः। प्राकृतिकभाषाः संगणकायोपप्रयुक्ताः इति विगतदशकत्रायस्य सततप्रयासानन्तरं संगणकवैज्ञानिकैः ज्ञातम्। परं सप्तमशताब्द्यामेव आचार्यपाणिनिना संगणकभाषासम्ब(ाः आध्ुनिकसंभाषितसमस्यानांसमाधनं प्रस्तुतम्

इति प्रतीयते। प्रायः चतुःसहस्रसूत्रोषु संस्कृतव्याकरणं वैज्ञानिकतार्किकसुव्यवस्थितसुनिब(शैल्यां प्रस्तुतम् । अष्टाध्याÕयां निब(ानां नियमानां महत्ता संगणकप्रोग्रामिंग कृते वैशिष्टड्ढेन स्वीक्रियते-

s पाणिनीयनियमाः मुख्यतः शब्दानां विश्लेषणमथवा शब्दानुशासनसम्ब(ाः। अतः वाक्यसंरचनायां, वाक्यविश्लेषणे च साहाÕयाः सिध्यन्ति।

s पाणिनिसूत्रोषु परिभाषाः, भाषावैज्ञानिकतथ्यानि, नियमाः उपनियमाश्च निब(ाः।

s पाणिनीयनियमाः संज्ञा परिभाषापरक, धतुप्रातिपादिकप्रत्ययनिष्पत्तिपरकाः, उपसर्गेण अर्थपरिवर्तनमादधनाः सन्ति।

s वाक्यसंरचनात्मकेन च वैशिष्टड्ढेन संगणकाय व्याकरणमेतत् उपयुक्तम् ।

पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्तौ अर्थात् अर्थाभिव्यक्तये नैक पदानां समूहः वाक्यम् । संस्कृतव्याकरणे विभक्तिप्रयोगात् वाक्ये पदानां स्थितौ परिवर्तने सत्यपि वाक्यार्थः अपरिवर्तित एव वर्तते। तत्रा तु केवलं पदानां परस्परसम्बन्ध् :अथवा अन्वयबोध् :आवश्यकः। पदसि(ये प्रकृतिप्रत्ययमूलभूतावयवाः सन्ति। सुप्तिघैरेव शब्दः पदं न सिध्यति। उक्तमपि ‘अपदं न प्रयु×जीत’ । संगणकयन्त्रामाध्यमेन व्याकरणस्य सरलीकरणे साहाÕयं भवति। व्याकरणस्य दुर्बोध्तां क्लिष्टता×चापाकर्तु संगणकं सहायकम् । प्रकरणानुसारं सूत्राणां वैज्ञानिकरीत्या वर्गीकरणं शाब्दिकप्रक्रियां सिध्यति। यथा पाणिनीयधतुपाठे प्रोक्ताः द्विसहस्रः धतूनां दशगणेषु परस्मैपदात्मनेपदयोः नवति रूपाणां स्मरणं क्लिष्टं वर्तते। व्याकरणात्मकप्रक्रियानुसारं सि(िरेषां अध्ययनसापेक्षम् ।संगणकाय व्याकरणशास्त्रोत्सर्गापवादनियमाः अपि महत्त्वपूर्णाः वर्तन्ते। संस्कृतव्याकरणस्य संगणकदृष्टड्ढा महत्तामालक्ष्यैव विभिÂशिक्षणसंस्थानेषु शोध्संस्थानेषु वा शोध्कार्यं विध्ीयते।

निष्कर्षतः सूत्राकाराचार्य पाणिनिना शब्दसाध्ुत्वप्रतिपादनदृष्टड्ढा लोकप्रचलितप्रयोगाणां सि(िदृष्टड्ढा, वैज्ञानिकतार्किकदृष्टड्ढा, सूक्ष्मेक्षिकया यानि सूत्राणि प्रणीतानि तेषां वैलक्षण्येन वैशिष्टड्ढेन च आध्ुनिकयुगेपि प्रासघिंकत्वं महदुपादेयत्वं च सिध्यति।

सांख्यनये सृष्टिप्रक्रिया

मनोज उपाध्यायः

शोध्च्छात्राः ;सांख्ययोगविभागःद्ध

श्रीलालबहादुरशास्त्राीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवदेहली-16

प्रकृतिपुरुषयोः संयोगादेव सृष्टिर्भवति। यथास्कन्धस्कन्ध्मारुह्य पघ्गुः स्वाभीष्टं स्थानमध्गिच्छति, अन्ध्श्च पघ्गुनेत्रानिर्दिष्टपथा तेन सहैव स्वेष्टं स्थानम् । अयं संयोगो महदादिसृष्टिं विना पुरुषस्य भोगाय कैवल्याय च समर्थो भवितुÂर्हति, अतः प्रकृतिपुरुषयोः संयोग एव भोगापवर्गाय सृष्टिघड्ढरोति।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतो{हघड्ढारो{हघड्ढारात् प×चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च। प×चतन्मात्रोभ्यः प×चमहाभूतानि प्रादुर्भूतानि। कथनस्याभिप्रायश्शब्दतन्मात्रातश्शब्दगुणिन आकाशस्योत्पत्तिः। शब्दतन्मात्रासहितात् स्पर्शतन्मात्राद् वायोरूत्पत्तिः। यश्च गुणश्शब्दस्पर्शश्चास्ति। रूपतन्मात्रातश्शब्दस्पर्शरूपगुणा विद्यन्ते। रसतन्मात्रातश्शब्दस्पर्शरूपतन्मात्राणां सहयोगेन जलमुत्पद्यते। यस्मिन् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा विद्यन्ते। गन्ध्तन्मात्रातश्शब्दस्पर्शरूपतन्मात्राणां सहयोगेन पृथिवी जायते, यस्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध गुणाः विद्यमानाः। एतेषाम्प×त्रभूतानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध एते क्रमेण प×चविशिष्टविषयाः। परं सहैव पूर्वभूतानाघ्गुणा अपि एतेषु समाविष्टाः।

लिघंशरीरम् - लिघंशरीरं सर्वप्रथमं सृष्टेः समारम्भकालादेवोत्पद्यते। इदं सूक्ष्मशरीरं प्रकृत्या प्रतिपुरुषमेकमेकं निर्मीयते तथैदमसक्तं शिलायामपि गमनशीलं नियत सृष्टेराराभ्य महाप्रलयपर्यन्तत्रौरन्तर्येण तिष्ठति, अस्य स्वरूपं महत्त्वमहघड्ढार-एकादशेन्द्रियाणि प×चतन्मात्राणि चेत्थमष्टादशावयवानां समुदाय एव सूक्ष्मशरीरमिदम् ।

तन्मात्रासर्गः प्रत्ययसर्गश्च - तन्मात्रासर्गस्य भोग्यत्वं भोगाध्किरणत्व×च स्वरूपनिष्पत्तिः प्रत्ययसर्ग-विना भवितुÂर्हति नापि च भवति। यतो हि बु(िस्वरूपकारणविना च शब्दास्पर्शादिषु कथं भोग्यता गमिष्यति। ध्र्मादिस्वरूपकारणं विना च शब्दादीनां स्वरूपस्य निष्पत्तिरेव कालत्राये{पि भवितुÂ शक्यते। अतः तन्मात्रासर्गस्य प्रत्ययसर्गस्य च द्वयोर्नितान्तमावश्यकता वर्तते।

भूतसृष्टिः - अत्रा भूतादिसृष्टिर्निरूप्यते। ब्राह्म-प्रजापत्येन्द्र पैत्रा-गान्ध्र्व-याक्ष-राक्षस- पैशाचा-इत्याष्टविध देवानां सृष्टिः। अष्टध विकृतिपतेषु सर्गेषु ब्राह्मः प्रथमसर्गः। सर्गो{यम्ब्राह्मणस्सत्यतपोजननामकेषु सम्प्रवर्तते। प्राजापत्यलोको महर्लोकस्तत्रा प्रजापति सम्बन्ध्नो देवसमूहाः कुमुदाः)भवाः प्रतर्दनाः अजनाभाः, अमिताभाः इमे प×चविधः कल्पसहस्रायुषो निवसन्ति। ततो{ध्ः

स्वरितिनामा इन्द्रलोकः। पितृलोकेजायमानस्सर्गः पैत्राः, पितृलोकश्चन्द्रलोको{पि शास्त्राविद्७िः कथ्यते। मेरुपर्वतस्य पृष्ठभागे दिवि च गन्धर्वा निवसन्ति अतो गान्धर्व लोकः। वरुणलोके जायमाना सृष्टिर्याक्षसृष्टिः। अतलनामकमधेलोकमारभ्य पाताललोकपर्यन्तजायमानस्सर्ग एव राक्षससर्गः। ततो{ध्ः दैत्यदानवनिवातकवचप्रभृतयोवसन्ति। इत्थमष्टध सर्गः निरूपितः।

प्रधनसृष्टिः परार्थम् - महदादि विशेषभूतानि यानि सन्ति स्थूलभूतानि तत्पर्यन्तस्सर्गः प्रकृत्यैव कृतः नेश्वरेण न ब्रह्मोपादानः, नाप्य कारणः। प्रकृतिर्नित्या, यदिप्रकृतिमात्रोणैव संसारो भविष्यति तर्हि सदैव भवितव्यम् ।प्रकृतेः प्रवृत्तिः प्रतिपुरुषम्मोक्षाय एव। अत इयम्पदार्था भवति। यदा पुरुषः प्रकृतेर्बन्ध्नाद् मुच्यते तदा प्रकृतिरपि तस्मात् पृथग्भवति।अत एव प्रकृतेः प्रवृत्तिस्थापनास्वार्थवदस्ति। प्रकृत्या पुरुषमुक्तिरेवस्वार्थः। अनेन क्रमेण संक्षिप्ततया सांख्यनये सृष्टिक्रमः निरूपितः।

आधुनिकयुगे प्रश्नशास्त्रास्य प्रासंगिकता

डा. नीलम ठगेला

वरिष्ठ व्याख्यात्राी, ज्योतिषविभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्राीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवदेहली

भारतीयानां सर्वेषां शास्त्राणामाधरः मार्गदर्शकाश्च वेदा एवेति सर्वविदितं वर्तते। समग्रज्ञानं वैदिकसाहित्येषुपलब्ध्मस्तीति मन्यते विद्व७िः। इदानीमनुसन्धनमाध्यमेन यद्ज्ञानं भवति तत् सर्वं न्यूनाध्किरूपेण वैदिकसाहित्येषुपलभ्यते। वेदाः ज्ञानस्य म×जूषिकाः यत्रा समस्तज्ञानराशिः सÂिहितमस्ति। वस्तुतस्त्वस्मि×जगति किमपि तत्त्वमेतादृशं नास्ति यत् वेदे सÂिहितÂ भवेत् ।

वैदिकज्ञानं सर्वश्रेष्ठज्ञानमस्तीति स्वीकुर्वन्ति भारतीयाः पाश्चात्याश्च विद्यांसः। ते कथयन्ति यत् ते मानवाः वैदिकसाहित्यÂ जानन्ति ते भारतीयसंस्कृतेरपरिचिताः भवन्ति। वैदिकसाहित्यमतीव विस्तर तत्रा व्याकरणज्योतिष-निरुक्त-कल्प-शिक्षा-छन्दशास्त्राणि वेदस्याघõानि यथोक्तं भास्करेण-

शब्दशास्त्रां मुखं ज्योतिषं चक्षुषीं श्रोत्रामुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ।

या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्दः आद्यैर्बुध्ैः।।

स्कन्ध्त्रायात्मकं ज्योतिषं कालान्तरेण विकासं समवाप्य स्कन्ध्प×चकेन प्रसि(ं जातम् ।सि(ान्तः, संहिता, होरा, प्रश्नम्, शकुन×चेति प×चस्कन्धः वर्तन्ते। यतोहि सि(ान्तग्रन्थेषु गणितविद्याया उल्लेखः संहिताग्रन्थेषु दिक्शोध्नं, भूशोध्नग्रहचा)षिचरादिविषयाणां विवरणं तथा होराग्रन्थेषु जातकस्य जन्मसमयवशेन जन्माघõं निर्माय पफलादेशस्य प्रविध्ःिवर्तते। यथा होराग्रन्थेषु जन्मेष्टं निर्माय लग्नस्पष्टं विधय ग्रहाणां स्पष्टीकरणं कृत्वा जन्माघõस्य निर्माणं विध्ीयते तथैव जन्मकालतिथिवारवर्षविरहितजातकस्य कृते प्रश्नविद्या द्वारा शुभाशुभज्ञानस्य विध्ःिप्रदत्तो{स्ति। न केवलं जन्मसमयवारतिथिवर्षादि विरहितजातकानां कृते प्रश्नशास्त्रां वर्तते, अपितु यस्याः कस्याः अपि समस्यायाः निराकरणार्थं प्रश्नविध्द्विारा अभीष्टं कार्यसि(िः एव प्रश्नशास्त्राम् इति कथ्यते अथवा तात्कालिकप्रतिपादितशुभाशुभकालबोध्ः एवं प्रश्नशास्त्रामित्युच्यते। प्रश्नशास्त्राग्रन्थेषु प्रश्नकर्तुः उच्चारिताक्षरैः पफलकथनस्य यशे हि विध्ःि वर्तते। खिªस्ताब्दस्य प×चमशताब्द्यां षष्ठशताब्द्यां च मध्ये विध्रियं सर्वत्रा प्रचलितः प्रसि(ः चासीत्, परं कालान्तरेण प्रश्नशास्त्रान्तर्गतं सि(ान्तत्रायाणां प्रवेशो जातः। ते सि(ान्ताः इत्थमासन्, प्रथमः प्रश्नाक्षरसि(ान्तः द्वितीयः प्रश्नलग्नसि(ान्तः तथा तृतीयश्चासीत् स्वरविज्ञानसि(ान्तः। तत्रा प्रश्नलग्नसि(ान्ते तात्कालिक प्रश्नद्वारा कुण्डली निर्माणं विधय ग्रहाणां शुभाशुभस्थितिं निरीक्ष्य यो हि आदेशस्य विध्ःिअस्ति तदेव प्रश्नशास्त्रान्तर्गतं

प्रश्नलग्नसि(ान्तमित्युच्यते। तथा प्रश्नाक्षराणां गणितीयप(त्या प्रश्नकाले जातकस्य उच्चारितप्रश्नस्य येन विध्िना उत्तरं प्रदीयते, सा विध्स्तिु प्रश्नशास्त्रान्तर्गत प्रश्नाक्षरसि(ान्तरूपेण परिगण्यते।

दैनिकजीवने{स्योपयोगिता - ‘यथा पिण्डे तथा ब्राह्माण्डे’ सि(ान्तो{यं प्राचीनकालादेव प्रचलितो{स्ति। सि(ान्तो{यं प्रतिपादयति यत्सौरजगति सूर्यादिग्रहाणां गतिविध्षिु ये नियमा दरीदृश्यन्ते ते वै प्राणिमात्रास्य शरीरान्तर्गस्य सौरजगत स चालयन्ति, सि(ान्तमेनं विज्ञातुमस्माभिः प्राणिनः पदार्थस्य वा आन्तरकिसंरचनाया आधरोपरि दृष्टिः पातनीया। तत्रा प्राणिमात्रास्य पदार्थस्य वा प्राथमिकसंरचनाया आधरः परमाणु वर्तते। यथा इष्टिकाणां योगेन भवनं निर्मीयते। तथैव परमाणूनां योगेन प्राणी पदार्थो वा निर्मितो भवति। अस्य परमाणोरावृत्तिर्विलक्षणा{स्ति। अस्य मध्य एको घनविद्युद्विन्दुवर्तते यच्च केन्द्रमिति कथ्यते। परमाणोर्जीवनस्य सारो{स्मिÂेव केन्द्रनिवसति। केन्द्रमिदं परितो{नेके सूक्ष्मातिसूक्ष्मविद्युत्कणाः परिभ्रमन्ति तथा च ते{स्मिन् परिभ्रमणे सौरजगतो गतिविध्ीननुकुर्वन्ति। एतादृशानामनन्तपरमाणूनां समाहारस्यैक्यरूपमस्माकं शरीरमस्ति। अस्माकं शरीरस्य परमाणवः, ये च शारीरविज्ञानस्य कोशाण्व इति कथ्यन्ते। अतः सौरजगति स्थितानां ग्रहनक्षत्राणां पिण्डैः सहास्माकं सततसम्बन्धे{स्ति। तेन च सम्बन्ध्ेन ग्रहनक्षात्राणां गति-स्थिति-रासायनिकर्तुपरिवर्तनानुरूपमस्माकंजीवनमपि प्रभावितं भवति।

प्रश्नलग्नस्येतिकर्तव्यता - जातकमलस्येव प्रश्नलग्नस्यापि पफलं भवति यस्य जन्मकुण्डली नास्ति तस्य प्रश्नलग्ध्विध्िना कुण्डली निर्माणं विधय पफलादेशः क्रियते। अपि च पुराकाले आध्ुनिककालस्य घटिकायन्त्रामिव समय परिज्ञानार्थं शक्वदीनां प्रयोगः क्रियतेस्म। तेन नियतसमयस्य सर्वथाज्ञानं न संभाव्यते स्म, प्रश्नलग्ने{पि समयस्योपयोगो भवत्येव परन्तु जन्मकुण्डल्यपेक्षया प्रश्ना वा कुण्डल्यां सौविध्यं भवति। यतो हि सूक्ष्मतरप्रश्नस्यापि तत्कालमेव युक्तं समाधनं भवितुमर्हति। जन्मकुण्डल्यान्तु विस्तरेण विचारः आवश्यकः प्रश्नकुण्डल्यां प्रश्नविशेषस्यापि समाधनं भवति प्रश्नकुण्डली जन्मकुण्डलीवद् व्यवहृयते।

कार्यसि(ियोगाः - अस्माकं पूर्वाचार्यैः दिव्यदृष्टिसम्पÂैः)षि-मुनिभिश्च स्वकीयप्रतिभाचक्षुद्वारा कालस्य शुभाशुभतायाः विषये मानवकल्याणाय ज्योतिषादारभ्य मनुभगणयुगयावत् कालस्य सम्यग् विवरणमस्मिन् शास्त्रो प्रस्तुतमस्ति। दिव्यदृष्टिसम्पÂैः ज्योतिाशास्त्राप्रवर्तकैः द्वादशराशीनां विभाजनं कृत्वा नवग्रहेषु तासां स्थापनं विधय मानवशरीरपिण्डे यादृशी प्रत्यक्षता प्रदर्शिता न तादृशी प्रत्यक्षता अन्येषु शास्त्रोषु विद्यते। ज्योतिषशास्त्रास्य प्रत्यक्षता जन्माकलीनइष्टघटीलग्नस्पष्टनवग्रहादीनां स्पष्टीकरणोपरान्तं जन्माघõचक्रस्य सम्यग् निरीक्षणेन एवोपलभ्यते। जन्माघõचक्रस्य ग्रहाणां स्थितिं वीक्ष्य प्राणीमात्राविशेषस्य एव नापितु समस्त विश्वस्यापि शुभाशुभज्ञानं प्राप्यते। वस्तुतः ज्योतिषशास्त्रां भविष्यशास्त्रां वर्तते। अतः काः एतादृशः जनो भविष्यति लोके, यो स्वकीयभविष्यं ज्ञातुं नेच्छन्ति, अर्थात् सर्वे इच्छन्ति। तत्रा भविष्यज्ञानार्थं जन्मकालीनसमयवारतिथिवर्षादीनां ज्ञानं भवितव्यम् ।येषां पार्श्वे जन्मकालीन समयादिज्ञानं भविष्यति, ते तु आत्मनः भविष्यं सम्यग्तया ज्ञास्यन्त्येव। परं जन्मकालतिथिवारादिज्ञानविहीनतनाः केन प्रकारेण स्वकीयशुभाशुभकालविषये ज्ञानवन्तः भविष्यन्तीति चिन्तया अस्माकं पूर्वाचार्यैः ज्योतिषशास्त्राप्रवर्तकैः ज्योतिषान्तर्गतं प्रश्नशास्त्रास्य उपयोगी सर्वेषां हितकारकं आविष्कारं कृतम् ।यस्याविष्कारेण निर्माणेन च न केवलं जन्माकलीनसमयवारतिथिमासादिज्ञानविहीनजनानां समस्यानां निराकरणमभवत्, अपितु अनेक जटिलात् जटिलप्रश्नानां समाधनं शीघ्रमभवत् ।दिव्यदृष्टिसम्पÂाः ते आचार्याः जानन्ति स्म, यत् क्षणे-क्षणे युगादिषु कालज्ञानविषये उÂतिः भवति। आध्ुनिकघटीयन्त्राणामाविष्कारः तु अनेक युगोपरान्तमभवत् ।परं तस्मिन् काले{पि जन्माघõचक्रद्वारा प्राणी विशेषस्य शुभाशुभत्वमादिश्यन्ति स्म। अतः अस्माकं पूर्वाचार्यैः अनन्तवर्षपूर्वं न केवलं सि(ान्त, संहिता, होरादिग्रन्थानां निर्माणं कृतमपितु तात्कालिकप्रश्नद्वारा अनेकसमस्यात्मकप्रश्नानां समाधनार्थं प्रश्नशास्त्राीयग्रन्थानामपि निर्माणं कृतम् । प्रश्नशास्त्राग्रन्थेषु तात्कालिककालस्येष्टघटीस्पष्टलग्नादिद्वारा प्रश्नचक्रस्य निर्माणं क्रियते, चक्रस्य सम्यग् अवलोकनेन प्रश्नस्य समाधनं विध्ीयते। यतो हि प्रश्नशास्त्राग्रन्थेषु अनेकप्रश्नानां विवेचनं भवति। यथा स्वास्थ्यलाभप्रश्नः, ध्नकुटुम्बभ्रातृसहयोग; स्वतन्त्राकार्यः, मातृवाहने सुख-सन्ततिः, योजना, रिपुमातुलोयः विचारः, क्रीडायां सपफलता, रोगनिवृत्ति, भार्याप्राप्तिः, विवाहसमम्बन्ध् ; विच्छेदादिप्रश्नाः, आयुमृत्यु भाग्योदयः, विदेशयात्रा, राज्यप्राप्तिः, व्यापारेलाभालाभौ, देशाटनं व्ययः सामाजिकप्रतिष्ठा इत्यादिविषये अनेके प्रश्नाः प्रायः भवन्ति। येषां समाधनार्थं प्रश्नशास्त्राग्रन्थेषु अनेके योगाः प्रतिपादिताः सन्ति। तत्रा तेषु प्रश्नेषु किमभीष्टसि(िर्भविष्यति न वा? इति प्रश्नेषु कार्यसि(ियोगस्य अतीव महत्त्वपूर्णभूमिकावर्तते, सर्वत्रा सर्वप्रश्नेषु।तत्रा किं नाम ‘कार्यसि(ियोगः’ इत्युच्यते, ‘सर्वाणि कार्याणि साध्यति यः येगः स एव कार्यसि(ियोगः’ इत्युच्यते। अर्थात् यस्मिन् योगे अभीष्ट प्रश्नस्य सि(िर्जायते, स एव योगः प्रश्नशास्त्राग्रन्थेषु सर्वत्रा कार्यसि(िनाम्ना प्रसि(ो वर्तते। कार्यसि(ियोगस्य विषये भुवनदीपककारेण एवमुक्तम् । तथा मतान्तरेण प्रश्नभूषणकारेणापि एवं प्रतिपादितमस्ति-

1. लग्नेशः लग्नं कार्येशः कार्यभावं यदि पश्यति।
2. लग्नेशः कार्यभावं कार्येशः लग्नं यदि पश्यति।
3. लग्नेशः कार्येयाश्च परस्परं यदि पश्येताम् ।
4. लग्नेश तथा कार्येशस्य युतिः लग्ने यदि स्यात् ।
5. लग्नेशकार्येशयोर्युतिःकार्यभावे यदि स्यात् ।
6. लग्नेशकार्येशयोः पूर्णचन्द्रेण सह कम्बूलयोगः यदि भवेत् ।
7. लग्नेशकार्येशयोः परस्परं मित्रातया इत्यशालयोगमपि भवेत् ।
8. लग्नस्य अथवा कार्यस्थ भावोपरि शुभग्रहाणां दृष्टि यदि स्यात् ।

नामसदृशलग्नेशस्य बलं विचिन्त्य, प×चवलानि, स्थानदिक्कालचेष्टानैसर्गिकप्रभृतीनि जातके यत् आख्यातानि सन्ति, तेषामपि सम्यग्, बलं निरीक्षणं तत्रा लग्नेशस्य शुभाशुभत्वं वक्तव्यम् ।लग्नेशकार्येशयोः स्थितिं वीक्ष्य तत्राभीष्टप्रश्नस्य समाधनं कर्त्तव्यम् ।यथोक्तं लाभप्रश्ने भुवनदीपिकाकारेण -

लग्नेशो वीक्ष्यते लग्नं कार्येशः कार्यमीक्षते।

कार्यसि(िर्भवेदिन्दुः कार्यमेति परं यदा।।

प्रश्नकाले लग्नं लग्नेशः तथा कार्येशः कार्यभावं पश्यति, तदा कार्यसि(ियोगो भवति। तत्रा प्रष्टा यदि इदं पृच्छेत् यत् कतिदिनादि यावत् कार्यसि(िः भविष्यतीति प्रश्ने चन्द्रस्य तथा चन्द्रगतेर्विचारः अतीवोपयोगी वर्तते। तत्रा दिनज्ञानप्रसघ्ठेति निश्चये चन्द्रः लाभभावे कस्मिन् दिने प्रविष्यति यदा चन्द्रः लाभेशेन सह युतिः लाभ भावे अथवान्यभावे करिष्यति, तावत् दिनानि यावत् अथवा तद्दिने यावत् लाभो भविष्यतीति।

पत्रो(स्मिन् प्रायो मानवजीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु व्याख्यानं प्रवासचिन्तारोगोत्पत्तिः, रोगनाशः, विवाहः, सन्ततिः, राजस्थिति, सैन्यस्थितिः, राज्यव्यवस्था, गर्भसंभावना, वृष्टिविचारः इत्यादयो विषयाः विवेचिता।

न्यायशास्त्राभिमतं प्रत्यक्षम्

पीयूषकान्तदीक्षितः

आन्वीक्षिकीति नाम्ना प्रथितं न्यायशास्त्रां सर्वविद्यानां प्रदीपस्थानीयमिति विदितमेव विदुषाम्। विद्योद्देशप्रकरणे कौटिल्येनापि मुक्तकण्ठेन प्रोक्तम्-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वध्र्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता।। इति।

यथा प्रदीपः परितः स्थितं सम्ब(ं सर्वमेवार्थजातं प्रकाशयति तथैव न्यायशास्त्राम् अनुपदम् अन्वीक्षया प्रवर्तमानं यस्मिन् कस्मिन्नपि शास्त्रो स्थानमाविष्करोति तत्रा विद्यमानं शास्त्राीयं तत्वं सरहस्यं प्रकाशयत्येव। या चान्वीक्षिकी विद्या सर्वविद्यानां प्रकाशिका सा आन्वीक्षिक्यां विद्यमानानां तत्वानां प्रकाशिका तावदा×जस्येन स्वतः भवत्येवेति नातिरोहितं सुध्यिाम्।

आन्वीक्षिक्यां महर्षिणा गौतमेन प्रमाणादीनि निग्रहस्थानान्तानि षोडशतत्वानि परमपुरुषार्थसाध्कत्वेन स्वीकृतानि। “प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसि(ान्तावयवतर्कनिर्णयजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाध्गिमः” इत्यस्मिन् प्रथमे सूत्रो परमकारुणिको मुनिः गौतमः प्रमाणस्य सर्वप्रथममुद्देशं कथं करोति? आत्मादिद्वादशप्रमेयाणां तत्त्वज्ञानस्यैव निश्रेयसाध्गिमप्रयोजकत्वादिति तु नैवाशघड्ढनीयम्। प्रमाणस्य प्रमेयादिसकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् सूत्रो प्राथम्येनोद्देशस्य निराकुलत्वात्।

नव्यन्यायप्रवर्तकाः गघ्ठेशोपाध्यायाः अपि चिन्तामणिनामके महानिबन्ध्े प्रामाण्यवादप्रकरणे ‘अथ जगदेव दुःखपघड्ढनिमग्नमुद्दिध्र्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय। तत्रा प्रमाणाध्ीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्रा विविच्यते। इति ग्रन्थेन सर्वेषां प्रमेयादिपदार्थानां मोक्षोपयोगिनां व्यवस्थितिः प्रमाणायत्तैवेति निरूपयन्तः प्रमाणतत्त्वनिरूपणस्य प्राथम्ये औचित्यमेव प्रदर्शयन्ति।

‘यद्यपि प्रमाणादयः पदार्थाः’ इत्येवं विध्ेन वाक्येन प्रथमसूत्रात्मकेन वाक्येन वा प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानं तु भवत्येव परं प्रमाणत्व-प्रमेयत्वादिसामान्यध्र्मेण प्रमाणादीनां ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानत्वेन नात्राभिमतम् महर्षेः गौतमस्य प्रत्युत प्रमाण-प्रमेयादितत्त्वानाम् उद्देशलक्षण-परीक्षामुखेन यद्विशिष्य ज्ञानं तदेवात्रा वस्तुतः तत्त्वज्ञानत्वेना(नुमतमिति विशेषतो विभावनीयम्।

न्यायदर्शने प्रथमसूत्रो प्रथमं समुद्दिश्टस्य प्रमाणतत्त्वस्य ‘प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि’ इत्येवं चतुर्ध विभजनं विधय चतुर्ध विभक्तेषु प्रमाणेषु प्रथमोपात्तस्य प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्मन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्’ इत्येवं न्यायसूत्रो गौतमः प्रस्तौति। यद्यपि प्रमायाः करणस्वरूपस्य प्रमाणस्य विभागानन्तरं प्रत्यक्ष-प्रमाणस्यैव लक्षणं समुपयुक्तमित्यापाततः प्रतिभाति परं लक्षणतः प्रत्यक्षप्रमाणप्रत्ययं विना प्रत्यक्षप्रमाकरणरूपस्य प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्यापि परिज्ञानम् असम्भवीति प्रत्यक्षप्रमाया एव सर्वतः प्रथमं यल्लक्षणं निर्दिष्टं तत् सूपपद्यत इति विज्ञेयम्। लक्षणमहिम्ना ज्ञातायाञ्च प्रत्यक्षप्रमायां प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वरूपं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणन्तु आ×जस्येन विज्ञातं भवत्येवेति सर्वमवदातम्।

प्रत्यक्षलक्षणं व्याकुर्वन् मुनिः वात्स्यायनः ‘इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यज्ज्ञानं, तत् प्रत्यक्षम्’ इत्येवं स्वहृद्यं द्योतयति। अत्रायं प्रश्नः समवतरति यत् यथा प्रत्यक्षं जनयितुं इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षः आवश्यकः तथैव इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् पूर्वं तावदात्मनः मनसा संयोगः मनसश्चेन्द्रियेण योगो{पि नितरामावश्यकः। एवं सति प्रत्यक्षलक्षणे महर्षिणा गौतमेन कथन्नात्म-मनस्संयोगस्य मन इन्द्रियसंयोगस्य च समुल्लेखो प्रत्यक्षजनकत्वेन विहित इति। प्रश्नमिमं समादध्ता वात्स्यायनेन मुनिना प्रोच्यते यत् प्रत्यक्षप्रमालक्षणसूत्रो ‘एतावत् प्रत्यक्षे कारणम् इति गौतमस्य नैव प्रतिपिपादयिषितं प्रत्युत प्रत्यक्ष-प्रमायाः यद्विशिष्टमनितरसाधरणं कारणं तदेव विशेषतो विवक्षितमिति, सूत्रो{स्मिन् प्रत्यक्षप्रमायाः विशिष्टं यत् कारणं तस्यैव निर्देशात्। एतावता आत्ममनस्संयोगस्य मन इन्द्रियसंयोगस्य च प्रत्यक्ष प्रमाकारणत्वं तावत् कथमपि प्रतिषि(ं न भवति।

यथा इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षात् केवलं प्रत्यक्षप्रमा जन्यते न तथा आत्मनः मनसा संयोगेन केवलं प्रत्यक्षप्रमोपजायते प्रत्युत अनुमितौ, उपमितौ शाब्दे चापि आत्मनः मनसा योगः कारणं भवतीति सर्वापरोक्षम्।

एवं सति मनसः इन्द्रियेण संयोगस्तु प्रत्यक्ष-प्रमाजनने एवोपयुज्यते, अस्य च मन इन्द्रियसंयोगस्य अनुमित्युपमितिशाब्दप्रमायामनुपयोगात् कथं न प्रत्यक्षलक्षणे समुलेखो विहित इति जिज्ञासा{व्याहतैव तिष्ठति।

जिज्ञसायाः अस्याः समाधनं प्रस्तावयता वात्स्यायनेन मन इन्द्रियसंयोगस्य प्रत्यक्षप्रमा{साधरणकारणत्वं घ्राणज-रासन-चाक्षुष-त्वाच-श्रावणभेदेन विभिन्ने{पि प्रत्यक्षे समानरूपेण कारणत्वात् निरस्तम्।

इन्द्रियस्य, अर्थेन गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्देन परस्परं भिन्नेन सन्निकर्षस्तु नितरां भिन्न एव पफलतः इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपस्य प्रत्यक्षप्रमाकारणस्य घ्राणजादिप्रभेदभिन्नेष्वपि प्रत्यक्षेषु समानरूपेण कारणत्वं नास्तीति इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षप्रमाविशिष्टकारणत्वेनासाधरणकारणत्वेन वा प्रत्यक्षसूत्रो समुल्लेखः समुचित इति सुनिश्चीयते।

एवम् ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं’ प्रत्यक्षम् इति प्रत्यक्षप्रमालक्षणम् सूपपन्नं भवति। अत्रा प्रत्यक्षप्रमालक्षणे यदि विशेष्यवाचकं ज्ञानपदं न दीयते चेत् ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्’ प्रत्यक्षमिति पर्यवसितं प्रत्यक्षलक्षणम् मनो स्वरूपस्य इन्द्रियस्य आत्मस्वरूपेण अर्थेन सन्निकर्षे सति उत्पन्ने सुख दुःखादौ अतिव्याप्तं भवति। अस्याः अतिव्याप्तेः निवारणार्थं प्रत्यक्षप्रमालक्षणे ज्ञानपदसन्निवेशो{निवार्यः। निविष्टे च ज्ञानपदे, सुख-दुःखादौ ‘मन आत्मसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य’ सत्त्वे{पि ज्ञानत्वस्याभावादतिव्याप्तिः सुदूरपराहतेति ध्येयम्।

प्रत्यक्षलक्षणे ज्ञानपदसन्निवेशेन अनुपदमेवोपात्ता सुखदुःखादावतिव्याप्तिः भवतु तावन्निरस्ता परं प्रत्यक्षप्रमाभिन्नस्य सर्वस्यापि ज्ञानस्य अनुमित्युपमितिशाब्दात्मकस्य, मनो रूपेन्द्रियस्य आत्मस्वरूपार्थेन सन्निकर्षे सत्येव जायमानत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वरूपस्य प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य अनुमित्यादिज्ञाने{तिव्याप्तिः वज्रलेपायमाना तिष्ठति, कि×च प्रत्यक्षलक्षणमिदं नित्ये परमेश्वरप्रत्यक्षे अव्याप्तमपि भवति परमेश्वरप्रत्यक्षस्याजन्यत्वादिति तु नाशघड्ढनीयम्, प्रत्यक्षप्रमालक्षणे ज्ञानपदेन साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसि(साक्षात्वजात्यवच्छिन्नस्यैवावबोधत्। एवञ्चानुमित्युपमितिशाब्दप्रमायां ईदृशसाक्षात्त्वजातेः अविद्यमानत्वात् लक्षणसमन्वयाभावात् नातिव्याप्तिः । परमेवं परिष्कृतस्यापि प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्याव्याप्तिस्तु परमेश्वरप्रत्यक्षे तदवस्थैव तिष्ठतीति ज्ञेयम्।

ईश्वरप्रत्यक्षे जातायाः अव्याप्तेः निवारणार्थं तु ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति’ सावधरणमभ्युपेत्य ‘इन्द्रियार्थसन्निकषातिरिक्तानुत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्’ इत्येवं परिष्कृतं प्रत्यक्षप्रमालक्षणमभ्युपगन्तव्यम्। एवं प्रत्यक्षलक्षणपरिष्कारे सति ईश्वरप्रत्यक्षस्य केनाप्यनुत्पन्नत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तानुत्पन्नत्वं ज्ञानत्व×च निराबाधमेवेति तत्रा लक्षणसमन्वयान्नातिव्याप्तिः।

एवं परिष्कृतस्यास्य प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य अनुमित्युपमितिशाब्दप्रमायां समन्वयाभावात् अतिव्याप्तिरपि पूर्वदर्शिता निरस्ता भवति अनुमित्यादिप्रमायां इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तेन ;मन आत्मसंयोगातिरिक्तेनद्ध परामर्श-सादृश्यज्ञान-पदज्ञानेन समुत्पन्नत्वस्यैव सि(त्वेन ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तानुत्पन्नज्ञानत्वरूपप्रत्यक्ष-प्रमालक्षणस्य समन्वयासम्भवादिति विशेषतो{वध्ेयम्। वस्तुतः लक्षणस्यास्य एवं परिष्कृतस्य ‘ज्ञानाकरणकं ज्ञानम्’ इति प्रसि(े प्रत्यक्ष-प्रमालक्षणे एव तात्पर्यमुन्नेयम्।

प्रत्यक्षलक्षणे{स्मिन् ‘अव्यपदेश्य’पदं शाब्दे प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिनिवारणार्थमिति ध्येयम्। वात्स्यायनभाष्यानुसारं यावदर्थं वै नामध्ेयशब्दाः नामध्ेयशब्दैश्चार्थसम्प्रत्ययो आविद्वदघ्ठनागोपालं जायते। अर्थात् जगतीतले यावन्तः अर्थाः पदार्थाः वा सन्ति तावन्तः नामध्ेया अपि प्रसि(ाः सन्ति अथ च एभिः नामध्ेयात्मकैः शब्दैस्तावदर्थविज्ञानं सर्वेषां भवति। शब्देन च अर्थविज्ञाने जाते संसारे व्यवहारो{पि आ×जस्येन सि(ढ्यति। वात्स्यायनदिशा इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षात् समुत्पन्नम् अर्थज्ञानं ‘रूपमिति’ ‘रस’ इत्येवं वा विविच्यते। प्रसि(ाः रूपरसशब्दाश्च अर्थस्य ज्ञानविषयस्य वा नामध्ेयम्। रूपशब्देन रसशब्देन च ‘रूपमिति जानीते’ इति ज्ञानस्य ‘रस इति जानीते’ इत्याकारकज्ञानस्य च व्यपदेशो

भवति। रूपरसादिशब्देन व्यपदिश्यमानस्य ज्ञानस्याकारः वात्स्यायनमुनिदिशा 'रूपमिति जानीते' 'रस इति जानीते' इत्याद्याकारको स्वीक्रियते। अस्य विवरणं 'रूपमिति ज्ञानवान्' 'रस इति ज्ञानवान्' इत्येवं सम्भवति। इदं ज्ञानं व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते इत्यस्ति वात्स्यायनस्य समुद्घोषः। यतः इदं शाब्दं ज्ञानं इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नेन 'रूपमिति' 'रस इति' वा साक्षात्कारेण सम्ब(मस्ति अतः इदमपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्मन्नज्ञानत्वेन सद्ग्रहीतं भवतीति नामध्ेयव्यपदेश्येस्मिन् शाब्दज्ञानेतिव्याप्तिः प्रत्यक्षलक्षणस्य सुस्पफीतैव, अस्याः वारणं लक्षणे अव्यपदेश्यपदप्रवेशे सारल्येन भवतीति सर्वापरोक्षम्। वात्स्यायनमहर्षिः अथापि इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यमाने ज्ञाने ज्ञानविषयनामध्ेयैः व्यपदिश्यमाने शाब्दे ज्ञाने विभेदं विवेचयत् निर्दिशति यत् 'अनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्ध्े यदिदमर्थज्ञानं 'रूपमिति' 'रस इति' स्वरूपकं तत् नामध्ेयशब्देन नैव व्यपदिश्यते स्यान्नाम शब्दार्थयोः मध्ये विद्यमानः वृत्तिस्वरूपः सम्बन्ध्ः कस्यचिद्विज्ञातः अविज्ञातो वा। यदा चोपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्ध्े 'अस्यार्थस्य अयं शब्दो नामध्ेयम् इति ज्ञानपुरस्सरम् अर्थः रूपाद्यात्मकः गृहड्ढते तदा यदिदमर्थज्ञानं तत् चक्षुषा जायमानेनार्थज्ञानेन न विशिष्यते अनयोः अर्थज्ञानयोः वात्स्यायनदिशा कश्चन अन्यः समाख्याशब्दो नास्ति। येन प्रतीयमानो व्यवहारः सि(ड्ढेत् अप्रतीयमानेन च न व्यवहारः अतः तस्याज्ञेयस्यार्थस्य वात्स्यायनेन इतिकरणयुक्तेन संज्ञाशब्देन 'रूपमिति ज्ञानं' 'रस इति ज्ञानं' इत्येवं निर्देशः कृतः। एतावता अर्थज्ञानकाले समाख्याशब्दः न व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियत इति सुसि(ड्ढति वात्स्यायनाकूतम्।

प्रत्यक्षप्रमालक्षणे अव्यभिचारीति पदोपादानं भ्रमे दोषापाकरणार्थम्। गृष्मर्तौ सूर्यरश्मयः भूमिसम्ब(ेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना यदा दूरस्थस्य पुरुषस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तदा चक्षुरिन्द्रियस्यार्थेन स्पन्दमानेन रश्मिणा सन्निकर्षे सति 'उदकम्' इति भ्रमात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते अत्र भ्रमात्मके ज्ञाने प्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य समन्वयादतिव्याप्तिः स्पष्टैव। यत् अतस्मिन् तदिति तद्वड्ढभिचारि ज्ञानम्, अर्थात् तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं व्यभिचारि भवति। एवं यत् ज्ञानं तस्मिन् तदिति तत् अव्यभिचारि भवति, अर्थात् तद्वति तत् प्रकारकं ज्ञानम् अव्यभिचारि प्रोच्यते। अथ च वात्स्यायनदिशा प्रत्यक्षम् अव्यभिचारि ज्ञानमेवानुमतम्।

प्रत्यक्षप्रमालक्षणे 'व्यवसायात्मकत्वम्' न निवेश्यते चेत् अनवधरणात्मकस्य ज्ञानस्य संशयात्मना प्रसि(स्य प्रत्यक्षप्रमालक्षणाक्रान्तत्वात् अतिव्याप्तिः प्रसज्येत यस्याः निवारणार्थं प्रत्यक्षप्रमालक्षणे 'व्यवसायात्मके'ति पदं प्रविष्टम्। यदा दूरस्थः कश्चन पुरुषः अर्थविशेषं पश्यन्'ध्ूम इति वा 'रेणुरिति वा' अवधरयितुं क्षमो न भवति तदा इन्द्रियस्य अर्थेन सन्निकर्षात् अनवधरणज्ञानं सिड्ढति। इदमनवधरणात्मकं ज्ञानं तावदात्मनः संयोगादेव जायते इन्द्रियार्थसंयोगस्यात्र नास्त्युपादेयता इति तु ना{भ्युपेयम्। यतः यदा कश्चन पुरुषः चक्षुषार्थविशेषं पश्यन् अवधरयितुं समर्थो न भवति एवं इन्द्रियेणोपलब्ध्मर्थविशेषं मनसा नोपलभते तदा इन्द्रियेण अर्थविशेषम् अनवधरयन् मनसापि नावधरयितुं क्षमो भवति। एतत् यत् इन्द्रियेण अर्थविशेषानवधरणपूर्वकं मनसार्थविशेषानवधरणं तत् विशेषापेक्षं विमर्शमात्रां संशयः भवति अयं संशयः इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यस्तु विद्यते परं अनवधरणात्मकं इदं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति नाभ्युपगम्यते। सर्वत्रा नियमेन प्रत्यक्षविषयः यः भवति तस्य इन्द्रियेण प्रमातुः प्रथमं व्यवसायः अनन्तरं पुनः मनसा व्यवसायस्य व्यवसायः अर्थात् अनुव्यवसायः जायते। एतादृशनियमवशादेव येषां पुरुषाणाम् इन्द्रियम् उपहतं भवति तेषां तेन इन्द्रियेण ज्ञानाभावात् मनसा अनुव्यवसायो{पि नानुभवसि(ः।

न्यायदर्शने मनः अपि इन्द्रियं परम् अस्य पृथगुपदेशः मनोगतधर्मभेदात् अभ्युपेयः। भूतेभ्यः समुत्पन्नानि घ्राण-रसन-चक्षुस्त्वक्-श्रोत्राणि बहिरिन्द्रियाणि गन्ध्-रस-रूप-स्पर्श-शब्दरूपेषु विषयेषु यथाक्रमं नियतानि भवन्ति अथ चेमानि इन्द्रियाण्यपि सगुणानि परं मनस्तु न भौतिकं नापि सगुणमिति अत्रा मनसि विशेषः स्मरणीयः। आत्मनः, आत्मनि विद्यमानस्य सुखस्य च मानसं प्रत्यक्षं स्वीक्रियते यद्यपि न्यायदर्शने मनसः इन्द्रियत्वं नोक्तं परं तन्त्रान्तरेषु मनसः इन्द्रियत्वमभ्युपगतं न्यायदर्शने न प्रतिषि(मिति अनुमतमेव भवतीति सि(ान्तात् आत्मज्ञानस्य सुखज्ञानस्यापि मनो रूप इन्द्रियस्य आत्म रूपेण सुखस्वरूपेण वा अर्थेन यः संयोगः सर्वानुभवसि(ः तेनैव जन्यत्वात् प्रत्यक्षत्वं सूपपद्यत इति सर्वं चतुरस्रम्।

रघुवंशे पर्यावरणम्

राजेश्वर पासवानः

गवेषकः

ल0ना0मि0वि0वि0, दरभंगा

परि $ आङ् $ वृ $ ल्यूट् प्रत्ययेन निष्पन्ने पर्यावरण शब्देन यदावृणोति सर्वान् तत् पर्यावरणमिति। अपि च परितः आवृयते जीवः अनेनेति व्युत्पत्या पर्यावरणशब्दस्य निष्पत्तिर्भवतीति। अनया व्युत्पत्या इदं सिद्धयति यत् संसारिकस्य जीवस्य संरक्षणाय स्वास्थ्यलाभाय च वर्तते किमपि महत्त्वं पर्यावरणस्य। पर्यावरणेषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादीनि प × च भौतिक तत्त्वानि विशेषेण विश्रुतानि। आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अदभ्यः पृथ्वी समुत्पन्नेति विदितम् । एतानि प्राकृतिक पर्यावरणानि सर्वथैव मानवोपकारकाणि सर्वानावृत्यतिष्ठन्ति।

कविकुल गुरुः कालिदासः स्वकीय काव्य कृतिषु सुरम्यवनराजिषु पर्यावरणशोधकानां पावनतपोवनानां सार्थकपरिकल्पनां कृत्वाऽमीषां चारुचित्राणं कृतवान् ।नानाविधैः सामयिकयज्ञैः पर्यावरणस्य संशुद्विसार्धमात्मनः शुद्विरपि भवत्येव। तथ्यमिदमवगत्यकालिदासः रघुवंशारम्भे वशिष्ठाश्रमे दिलीपशब्देष्वेवं प्रकटयति-

“सोऽहं यज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः।

प्रकाशश्चा प्रकशश्च लोकालोक इवाचलः।।’ ’ (रघुवंश)

महाकविकालीदासप्रणीतः रघुवंशमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे गोरक्षाप्रसङ्गे श्लोकेऽस्मिन् सत्वरक्षा वनस्पति रक्षायाः प्रतिपादनं दृश्यते -

“सत्वं मदीयेव शरीर वृतिं

देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद।

दिनावसानात्सुकबालवत्सां

विसृज्यतांधेनुरियं महर्षेः।। (रघुवंश 2/45

रघुवंशे वर्णितगुणपूर्णा गावोऽपि ग्रहीयपर्यावरण निवारणे महत्वपूर्णाः कारकाः सन्ति। यज्ञीय धुमनदासां खुरोद्धतैः रजः कणैरव्यपावन प्रदूषककीटाणूनां सहा एव विनाशो भवति। सुरम्यवने वशिष्ठाश्रमस्थितनन्दिन्याः खुरोत्क्षिप्त रजः कणैः राजा दिलीपस्तीर्थजलभिः पंकजां संशुद्धिः लब्धवान् । सन्दर्भेऽस्मिन् कथयति कविशिरोमणि कालिदासः -

रजःकणैः खुरोदधृतैःस्पृशद्भिर्गात्रामन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धि मादधाना महीक्षितः।। (रघुवंश 1/85)

राजा दिलीपः सेनायाः वाहनैः समुत्थितधूलिनापर्यावरणविशुद्धयै कोलाहलजन्य ध्वनि प्रदूषण× च निवारणार्थमेकाकी सैन्यरहितः सपत्नीक एव वशिष्ठाश्रमं जगाम-

“मा मूदाश्रम पीडेति परिमेयपुरःसरै।

अनुभाव विशेषात्तु सेना परिवृताविव।।’ ’ (रघुवंश 1/37)

नानासंक्रामरोगाणं सूक्ष्मकीटाणुभिरपि पर्यावरणे प्रदूषणोत्पत्तिर्भवति। यतः राजयक्ष्माप्रभृतिसंक्रामकरोगानांकीटाणुप्रभावः प्रजासु पर्यावरणप्रदूषणेनन प्रसरेदन्यत्रा कुत्राचित् ।कुशलमंत्रिभिः सावधानतयाः राजयक्ष्माग्रस्तस्य मृतराज्एकान्ते गृहोपवनेएवदाहसंस्कारः कृतः -

“तं गृहोपवनएव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा।

रोगशान्तिमपदिश्य मंत्रिणः संमृते शिखिनि गूढमादधुः।।’ ’ (रघुवंश 19/54)

प्रकृतविषये संक्षेपेण कथयितुं शक्यते यत् महाकविकालिदासः पर्यावरणविज्ञाने परमप्रवीण आसीत् । पर्यावरण प्रदूषकान् प्रमुख तत्वान् प्रति पूर्णतः परिचित इव परिलक्ष्यतेऽसौ। सघनवनराजिषु सुरम्यतपोवनेषु तपोधनैयज्ञियसुगन्धित धूमेन पावनधेनूनां रजसां संक्रामककीटाणुनाशात् पर्यावरणप्रायःपवित्रां शुद्ध×च स×जायते तेनानुसारम् ।

।। इति।।

समाजस्याभ्युदये पौरोहित्यस्यावदानम्

डा. रामराजउपाध्यायः

पौरोहित्यविभागाध्यक्षः

श्रीलालबहादुरशास्त्राीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवदेहली-16

पुरः अग्रे हितं करोति यजमानस्य स पुरोहितः तस्य भावः पौरोहित्यम् ।पौरोहित्ये यजमानस्य कल्याणाय चिन्त्यते। यजते मानमिति यजमानः। अर्थात् सः जनः यः मानपूर्वकं श्रद्धापूर्वकं॰च देवानां यजनं करोति यजमानसंज्ञया स्वीक्रियते। एतद्यजनं यजमानस्याभ्युदयाय भवति। समूहः समाजेति ख्यापको भवति। समाजस्याभ्युदयं पौरोहित्य द्वारा भवितुं शक्नोति।

वेदस्य षड्वेदांगानि सुप्रसिद्धानि। शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दं ज्योतिषं॰च। वंदांगेष्वेषु कल्पनाम्नः वेदांगः पौरोहित्यस्य पुष्टिं करोति। कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येणकल्पनाशास्त्रम् ।स्पष्टमस्ति यत् वेदविहितानां कर्मणां शास्त्रं कल्पशास्त्रामस्ति। यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् इति प्रमाणीक्रियते यत् क्रियावान् पुरुष एव वस्तुतः विद्वांसोऽस्ति। क्रिया कर्मकाण्डे निहितमस्ति यतोहि कर्मणः काण्डम् कर्मकाण्डमस्ति। काण्डं नाम क्रमः। तर्हि कर्मणः क्रमः कर्मकाण्डे सुशोभिते। तमेवाधारमस्ति पौरोहित्यस्य।

मुख्यतः कल्पसूत्राणि चातुर्विधानि। श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम् धर्मसूत्रम् शुल्वसूत्रं॰चेति। श्रौतसूत्रे ब्राह्मणग्रन्थवर्णितानां श्रौताग्नियागानां क्रमबद्ध वर्णनमस्ति। वर्त्तमाने श्रौतयागानां प्रचलनं लुप्तप्रायदरीदृश्यते। यतोहि इदानीन्तने जनाः तादृशा न सन्ति यादृशाः तदानीन्तने आसन् ।श्रौतयागादीनां कृते अधिकारनिरूपणं कात्यायनश्रौतसूत्रे प्राप्यते। तत्र प्रथमसूत्रस्य व्याख्यायां वेदाध्ययने वृत्ते तदनन्तरं तादृशवेदप्रतिपादितेषु कर्मसु अधिकारः अनुष्ठानरूपो व्यापारः कस्य इति विचार्यते। तत्र निर्णयः मनुष्याणामेव कर्मस्वधिकारः। तेषामेव हि अनुष्ठानसामर्थ्यमस्ति। देवादीनां तु देवतान्तराद्यभावात्, तिर्यगादीनां कर्मानुष्ठानाशक्तेश्च न तेषामधिकारः। वेदोक्तानि सर्वाणि कर्माणि पुण्यफलजनकान्येवेति। श्रौतयागाद्यधिकारीणां निरूपणे तत्र बहूनिसूत्राणि प्राप्यन्ते। तानि सर्वाण्यत्र विवेचनीयानि न भवितुं शक्नुते। अस्माकं भावः केवलं श्रौतसूत्रयुक्तानि कर्माणि समाजस्याभ्युदये विद्यते। तेनाचरणेन सम्पादनेन च उपकारो भवति। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् स्वर्गकामः इत्यादि वाक्यैरिदं सिद्धम् ।

द्वितीयमस्ति गृह्यसूत्रम् ।गृह्यसूत्रेषु षोडशसंस्काराणां विशिष्टं वर्णनमस्ति। समेषां मानवानां जीवने संस्काराणां महत्त्वं कीदृशमस्ति इत्यवर्णनीयमस्ति परं॰च समाजस्याभ्युदये संक्षेपतोऽत्र प्रतिपाद्यते।

सम्-कृ×ा्-घ×ा् प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयं संस्कारशब्दः। संस्क्रियते येन कर्मणा स संस्कारः। आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः संस्कारः। आत्मशुद्धेः प्रक्रिया संस्कारप्रक्रियाः। यतोहि अशुचिर्भूत्वा श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादिति महर्षि भृगुमतं विद्यते। पुरुषार्थचतुष्टयस्य संप्राप्तये श्रुतिस्मृत्युदितानिकर्माण्यवश्यमेव कर्त्तव्यानि। एतदर्थमात्मशुद्धिरूपीक्रिया संस्काराः समेषां कृते आवश्यकम् । पर×च संस्काराणां संख्या विनिश्चयविषये वैमत्यं दृश्यते। महर्षिगौतमस्यमतानुसारेण अष्टचत्वारिंशत् संस्काराः विनिश्चिताः। ते सन्ति गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, अन्नप्राशनम्, चौलम्, उपनयनम्, चत्वारिवेदव्रतानि, स्नानम्, सहधर्मचारिणीसंयोगः, प×चमहायज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्वणं श्राद्धं, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री, आश्वयुजी, सप्तपाकसंस्थाः, अग्न्याध्येयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि, आग्रयणेष्टिः, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणिः इति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, आप्तोर्याम इति सप्तसोमयज्ञसंस्थाः एते चत्वारिंशत् संस्काराः। अष्टौ आत्मगुणाः- दया सर्वभूतेषु, शान्तिः, अनसूया, अनायासोमांगल्यम्, अकार्पण्यम्, अस्पृहा चेति। यस्य ऐते चत्वारिंशत् संस्काराः सन्ति पर×च अष्टौ आत्मगुणाः न सन्ति स ब्रह्मणः लोकं न गच्छति सायुज्यमपि न प्राप्नोतित्यर्थः। यस्य जनस्य पार्श्वे ऐते संस्काराः तथा चाष्टौ आत्मगुणाः सन्ति स ब्रह्मणः लोकं गच्छति सायुज्यमपि प्राप्नोतीत्यर्थः।

महर्षि आंगिरसेन प×चविंशतिसंस्काराः निगदिताः। प×चविंशतिसंस्काराणां नैमित्तिकवार्षिकमासिकनित्यभेदेनचातुर्विध्यमाहाश्वलायनः। नैमित्तिकाः षोडशोक्ता समुद्वाहावसानकाः। सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्काराः वार्षिकाः मताः। मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।महायज्ञास्तु नित्याः स्युः सन्ध्यावच्चाग्निहोत्रवदिति।

पारस्करगृह्यसूत्रस्यप्रणेता महर्षि पारस्कराचार्यैः त्रयोदशसंस्काराः स्वीक्रियन्ते। तत्र विवाहः, गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम्, अन्नप्राशनम्, चूणाकरणम्, उपनयनम्, केशान्तम्, समावर्तनमन्त्येष्टिसंस्काराष्च। येषां समेषां संस्काराणां सम्पादनं जनानामभ्युदयाय भवति। अतिसमासेनेदं विचार्यते-

विवाहसंस्कारः-विशिष्टं दायित्वस्य वहनं विवाहोऽस्ति। सर्वे सुपरिचिताः सन्त्यनेन संस्कारेण। अस्माद् संस्कारादेव गृहस्थाश्रमारभ्यते। संस्कारेणानेन पतिं पत्नी पत्नी पति×च प्राप्नोति। अत्र विष्टरग्रहणप्रकरणे- वर्षोऽस्मि समानानामुद्यतामिवसूर्यः।इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासती। प्रकरणेऽस्मिन् गदाधरभाष्ये उक्तम्- कुलज्ञानाचारवपुर्वयोगुणैरहं समनानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः ज्येष्ठः अस्मि भवामि। उद्यतामुदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव। कि×च इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवत् बद्धमभिलक्षीकृत्य तिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युपविशामि।यः कश्चन् मा मामभिदासति उपक्षीणं कर्तुं इच्छति।

मन्त्रोऽस्मिन् यद्भावमुद्भूतंतमभ्युदयस्यभावम् ।जनस्याभ्युदयः तदा न भवितुं शक्नुते यदा अभ्युदयस्य भावस्य व्युत्पत्तिर्न भवति। परस्परं भावयन्तः कर्माणि सम्पादने अभ्युदयो भवति। सत्यमेवमुक्तम्-

सन्तुष्टो भार्यया भर्त्रा भर्त्रा भार्या तथैव च।

तस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।।

गृहस्थजीवनं कल्याणसंपृक्तं भवेदेतदर्थं उक्तिरियमतीवसमीचीना वर्तते। विवाह- संस्कारेऽपि हृदयालम्भनप्रकरणैरेतादृशाः विचाराः समुदेत्यस्मिन् मन्त्रे-

मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु

मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ।।

मन्त्रस्यास्य व्याख्यानावसरे गदाधरमहोदयैः प्रतिपादितम्- मम व्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि। कि×च मम चित्तमनु मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु। त्वं च मम वाचं वचनं एकमना

अव्यभिचारि मनोर्वृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व। त्व त्वां स च एवं प्रजापतिर्मह्यं मदर्थं मा प्रसादयितुमित्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु। मन्त्रस्यास्योपयोगित्वं अभ्युदयाय वर्तते । पतिपत्न्ययोर्मध्ये भेदो मा भवेदिति तात्पर्यायः। प्रकारेणानेन प्रकरणेऽस्मिन् बहून्युदाहरणानि प्राप्यन्ते पर॰च सर्वेषामत्र वर्णनं न कर्तुं शक्यते।

2- गर्भाधानसंस्कारः- गर्भाधानसंस्कारेण बैजिकंगार्भिकं दोष×चोपशमयति। बैजिकदोषस्य गार्भिकदोषस्य च प्रभावः गर्भगतशिशोरुपरि भवति। अनेनैव प्रभावेण वंशानुगतरुजाः सन्तानं प्रति परम्परया गच्छति। दोषयुक्तं शिशुर्माभवेदेतदर्थं संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। यतोहि शिशु सम्यक् रूपेण न भवेत् चेत् संस्कारस्य का कथा?

3- पुंसवनसंस्कारः- गर्भस्थशिशुः वीर्यवान् भवेदेतदर्थं पुंसवनसंस्कारः क्रियते । कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत् वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते। संस्कारेणानेन गर्भस्थशिशोः बलं विवर्द्धति।

4- सीमन्तोन्नयनसंस्कारः- अयमुर्ज्जावतो वृक्षउर्ज्जीवफलिनीभव इत्यनेनमन्त्रोण संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। अत्र निर्देशो विद्यते औदुम्बरादिपु×जमाबध्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण। गर्भस्थशिशुः उर्जावान् भवेदेतदर्थं सीमन्तोन्नयनं क्रियते।

प्रकारेणानेन जातकर्मसंस्कारः मेधजननायुष्ये करोति। नामकरणनिष्क्रमणादिकं कृत्वा षष्ठे मासि अन्नप्राशनम् इत्यनेन अन्नप्राशनसंस्कारः कर्त्तव्यः। षष्ठमासानन्तरं शरीरस्य सम्यक् विकासाय अन्नप्राशनं क्रियते। अन्नस्य भक्षणं शरीरस्य कृते शुभं भवेदेतदर्थमन्नप्राशनसंस्कारो भवति। उपनयनादिकं ज्ञानस्याभिवृद्धये कर्त्तव्यम् ।गुरोः समीपे शिक्षार्थं बालकस्यानयनमुपनयनमस्ति। संस्कारेणानेन बटु ब्रह्मचारी स्व तनुं ब्राह्मीयं करोति। यथा-

स्वाध्यायेनव्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः।

महायज्ञैश्चयज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुम् ।।

आचारविचारव्यवहारस्य शिक्षा अस्मिन् संस्कारे प्रदीयते। विद्या कथं प्राप्यते? विद्यायाः महत्त्वं किमस्ति जीवने ? एतादृशाणां सर्वेषामुपरि गुरुः शिष्यं ज्ञानं ददाति। किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वा इति सर्वमत्रा विचार्यते। कस्यां दिशायां मुखं कृत्वा भु×जीतेत्यादयः विषयाः शिक्ष्यते। अत्र प्राप्यते-

आयुष्यं प्र् रंाग्मुखोभंुक्ते यशस्यं दक्षिणामुखं।

श्रियं प्रत्यंग्मुखोभुंक्तेट्टतं भुंक्तेह्युदंग्मुखे।।

अर्थात् आयुषो हितमन्नं प्रांग्मुखो भुंक्ते। यशसे हितं दक्षिणामुखः। श्रियमिच्छन्प्र- त्यंग्मुखो भुंक्ते ट्टतं सत्यं पुण्यफलमिच्छन् उदंग्मुखो भु×जीत् । पुजयेदशनं नित्यमित्युक्त्वा भोज्यान्नस्य पूजनं कृत्वा प्राशयेेत् ।तेन पूजनेन बलमूर्ज्ज×च प्राप्नुते। अपूजितमन्नमुभयं बलमूर्ज्ज×च विनश्यति। अतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति। अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादि विरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् ।यथा-

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।।

प्रकारेणानेन संस्काराः समाजस्याभ्युदये महती भूमिकां निर्वहन्ती।

तृतीयमस्ति धर्मसूत्राम्- इदानीं ये मनुस्मृतियाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभृतिग्रन्थाः धर्मशास्त्रत्वेन गृहणन्ते ते सर्वे कल्पसूत्रमेव प्राणसंयुक्तं कुर्वन्ति। धर्मसूत्राणां संस्कृतवांग्मये विशिष्टं सम्मानं आदर×चास्ति। धर्मसूत्रेषु प्रतिपादिताः सर्वे धर्माः सूत्रकारैर्न प्रकल्पिताः अपितु तै प्राक्तनेभ्यः स्रोतेभ्यः यथा समये व्याख्याताः। महर्षि बौधायनस्य मतं बौधायनस्मृतौ- उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् तस्यानुव्याख्यास्यामः। आपस्तम्बोऽपि अथातः समयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः। इत्थं धर्मसूत्राणि प्राक्तनानामेव धर्माणां व्याख्यानरूपाणि सन्ति।

धर्मसूत्राकाराः धर्मं चतुर्षु भागेषु विभजन्ते। साधरणधर्मः, विशेषधर्मः, असाधारणधर्मः आपद्धर्मश्च। तत्र साधारण धर्मः दानतपोयज्ञभेदेन त्रिविधः। अर्थदान-ब्रह्मदान-अभयदान×च दाने भवन्ति। अर्थदाने अर्थस्य अन्नादिकस्य वा दानं क्रियते। ब्रह्मदानस्य संबंधः विद्यादानेन सह विद्यते। अभयदानं भयातुराणां कृते प्रदेयमस्ति। तपोऽपि त्रिविधः शरीरतपः मानसतपो वाक्तपश्च। शरीरतपे व्रतादिकं नियमादिक×च स्वीक्रियते। मानसतपेन मनः शुद्धं क्रियते। वाक्तपेन वाणीशुद्धं क्रियते। मनसावाचाकर्मणा शुद्धो पूतो जनः सम्मानयोग्यं भवति। यज्ञस्य अष्टादशभेदाः भवन्ति। यज्ञस्य त्रिविध्ंारूपं कर्मयज्ञः, उपासनायज्ञः ज्ञानयज्ञश्च विद्यते। नित्यनैमित्तिककाम्याध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदैः कर्मयज्ञः षड्विधः प्रोक्तः। उपासनायज्ञः नवविधः निर्गुणोपासना, सगुणोपासना, अवतारोपासना, ऋषिपितृदेवतोपासना, भूतप्रेतासुराद्युपासना, मन्त्रयोगोपासना, हठयोगोपासना, लययोगोपासना, राजयोगोपासना च । ज्ञानयज्ञः त्रिविधः श्रवणमनननिदिध्यासनभेदेन।

अत्र दानतपो यज्ञानां संकलने कृते चतुर्विंशतिभेदाः अभवन् ।सात्विकादिगुणत्रयैः त्रिगुणीकरणेन द्विसप्ततितित्वं प्राप्यते। प्रकारेणानेन विचारणेन सर्वाणि धर्माणि सनातनधर्मेऽ- न्तर्भूतानि सन्ति। सनातनधर्मस्येदं स्वरूपं सर्वलोककल्याणकरं वर्तते।

विशेषधर्मः यथा पुरुषस्य क्ते पुरुषधर्मः तथैव नार्यः कृते नारीधर्मः। गृहस्थस्य कृते प्रवृत्तिधर्मः; सन्यासीनां कृते निवृत्तिधर्मः।एवमेव ब्राह्मणादीनां कृते पृथक्पृथक्धर्मो य उक्तः सो विशेष धर्मः।

असाधारणधर्मः असाधारणजनानां कृते धरणीयमस्ति। न साधारणमनुष्याः तदधिकारिणो भवन्ति।

आपद्धर्मः-विपदि निपत्य जीवः स्वं मुख्यमुद्देश्यं लब्धं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापभाक् भवति। आत्मरक्षायै आपद्धर्मो धर्मविर्निर्दिष्टः।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेव॰चकार-

धृतिक्षमादमोऽस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।।

चतुर्थं शुल्वसूत्रम्- शुल्वशव्दस्यार्थः रज्जूभवति। रज्वामापितवेद्या रचना शुल्वसूत्रस्य प्रतिपाद्यविषयो वर्तते। भवनादि निर्माणाय अस्य महत्त्वं नास्ति प्रच्छन्नम् ।रेखागणितस्य पुरातनज्ञानाय शुल्वसूत्राणामध्ययनमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति।

एतदतिरिक्तं अन्येऽपि विविधाः विषयाः पौरोहित्ये विद्यन्ते येषां महत्त्वं सर्वेषां जनानां कृते सन्ति। यद्येवमुच्यते पौरोहित्ये भारतीया संस्कृतिः साक्षात् भवति चेत् नातिशयोक्तिः। अतः समाजस्याभ्युदयः संस्कृतसंस्कृतिसंरक्षणे अवश्यं भविष्यति।

समाजस्याभ्युदये पौरोहित्यस्यावदानम्

डा. रामराजउपाध्यायः

पौरोहित्यविभागाध्यक्षः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवदेहली-16

पुरः अग्रे हितं करोति यजमानस्य स पुरोहितः तस्य भावः पौरोहित्यम् ।पौरोहित्ये यजमानस्य कल्याणाय चिन्त्यते। यजते मानमिति यजमानः। अर्थात् सः जनः यः मानपूर्वकं श्रद्धापूर्वकंच देवानां यजनं करोति यजमानसंज्ञया स्वीक्रियते। एतद्यजनं यजमानस्याभ्युदयाय भवति। समूहः समाजेति ख्यापको भवति। समाजस्याभ्युदयं पौरोहित्य द्वारा भवितुं शक्नोति।

वेदस्य षड्वेदांगानि सुप्रसिद्धानि। शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दं ज्योतिषंच। वंदांगेष्वेषु कल्पनाम्नः वेदांगः पौरोहित्यस्य पुष्टिं करोति। कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येणकल्पनाशास्त्रम् ।स्पष्टमस्ति यत् वेदविहितानां कर्मणां शास्त्रं कल्पशास्त्रामस्ति। यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् इति प्रमाणीक्रियते यत् क्रियावान् पुरुष एव वस्तुतः विद्वांसोऽस्ति। क्रिया कर्मकाण्डे निहितमस्ति यतोहि कर्मणः काण्डम् कर्मकाण्डमस्ति। काण्डं नाम क्रमः। तर्हि कर्मणः क्रमः कर्मकाण्डे सुशोभिते। तमेवाधारमस्ति पौरोहित्यस्य।

मुख्यतः कल्पसूत्राणि चातुर्विधानि। श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम् धर्मसूत्रम् शुल्वसूत्रंचेति। श्रौतसूत्रे ब्राह्मणग्रन्थवर्णितानां श्रौताग्नियागानां क्रमबद्ध वर्णनमस्ति। वर्त्तमाने श्रौतयागानां प्रचलनं लुप्तप्रायदरीदृश्यते। यतोहि इदानीन्तने जनाः तादृशा न सन्ति यादृशाः तदानीन्तने आसन् ।श्रौतयागादीनां कृते अधिकारनिरूपणं कात्यायनश्रौतसूत्रे प्राप्यते। तत्र प्रथमसूत्रस्य व्याख्यायां वेदाध्ययने वृत्ते तदनन्तरं तादृशवेदप्रतिपादितेषु कर्मसु अधिकारः अनुष्ठानरूपो व्यापारः कस्य इति विचार्यते। तत्र निर्णयः मनुष्याणामेव कर्मस्वधिकारः। तेषामेव हि अनुष्ठानसामर्थ्यमस्ति। देवादीनां तु देवतान्तराद्यभावात्, तिर्यगादीनां कर्मानुष्ठानाशक्तेश्च न तेषामधिकारः। वेदोक्तानि सर्वाणि कर्माणि पुण्यफलजनकान्येवेति। श्रौतयागाद्यधिकारीणां निरूपणे तत्र बहूनिसूत्राणि प्राप्यन्ते। तानि सर्वाण्यत्र विवेचनीयानि न भवितुं शक्नुते। अस्माकं भावः केवलं श्रौतसूत्रयुक्तानिकर्माणि समाजस्याभ्युदये विद्यते। तेनाचरणेन सम्पादनेन च उपकारो भवति। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् स्वर्गकामः इत्यादि वाक्यैरिदं सिद्धम् ।

द्वितीयमस्ति गृह्यसूत्रम् ।गृह्यसूत्रेषु षोडशसंस्काराणां विशिष्टं वर्णनमस्ति। समेषां मानवानां जीवने संस्काराणां महत्त्वं कीदृशमस्ति इत्यवर्णनीयमस्ति परंच समाजस्याभ्युदये संक्षेपतोऽत्र प्रतिपाद्यते।

सम्-कृ×ा्-घ×ा् प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयं संस्कारशब्दः। संस्क्रियते येन कर्मणा स संस्कारः। आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः संस्कारः। आत्मशुद्धेः प्रक्रिया संस्कारप्रक्रियाः। यतोहि अशुचिर्भूत्वा श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादिति महर्षि भृगुमतं विद्यते। पुरुषार्थचतुष्टयस्य संप्राप्तये श्रुतिस्मृत्युदितानिकर्माण्यवश्यमेव कर्त्तव्यानि। एतदर्थमात्मशुद्धिरूपीक्रिया संस्काराः समेषां कृते आवश्यकम् । पर×च संस्काराणां संख्या विनिश्चयविषये वैमत्यं दृश्यते। महर्षिगौतमस्यमतानुसारेण अष्टचत्वारिंशत् संस्काराः विनिश्चिताः। ते सन्ति गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, अन्नप्राशनम्, चौलम्, उपनयनम्, चत्वारिवेदव्रतानि, स्नानम्, सहधर्मचारिणीसंयोगः, प×चमहायज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्वणं श्राद्धं, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री, आश्वयुजी, सप्तपाकसंस्थाः, अग्न्याध्येयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि, आग्रयणेष्टिः, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणिः इति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, आप्तोर्याम इति सप्तसोमयज्ञसंस्थाः एते चत्वारिंशत् संस्काराः। अष्टौ आत्मगुणाः- दया सर्वभूतेषु, शान्तिः, अनसूया, अनायासोमांगल्यम्, अकार्पण्यम्, अस्पृहा चेति। यस्य ऐते चत्वारिंशत् संस्काराः सन्ति पर×च अष्टौ आत्मगुणाः न सन्ति स ब्रह्मणः लोकं न गच्छति सायुज्यमपि न प्राप्नोतित्यर्थः। यस्य जनस्य पार्श्वे ऐते संस्काराः तथा चाष्टौ आत्मगुणाः सन्ति स ब्रह्मणः लोकं गच्छति सायुज्यमपि प्राप्नोतीत्यर्थः।

महर्षि आंगिरसेन प×चविंशतिसंस्काराः निगदिताः। प×चविंशतिसंस्काराणां नैमित्तिकवार्षिकमासिकनित्यभेदेनचातुर्विध्यमाहाश्वलायनः। नैमित्तिकाः षोडशोक्ता समुद्वाहावसानकाः। सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्काराः वार्षिकाः मताः। मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।महायज्ञास्तु नित्याः स्युः सन्ध्यावच्चाग्निहोत्रवदिति।

पारस्करगृह्यसूत्रस्यप्रणेता महर्षि पारस्कराचार्यैः त्रयोदशसंस्काराः स्वीक्रियन्ते। तत्र विवाहः, गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम्, अन्नप्राशनम्, चूणाकरणम्, उपनयनम्, केशान्तम्, समावर्तनमन्त्येष्टिसंस्काराष्च। येषां समेषां संस्काराणां सम्पादनं जनानामभ्युदयाय भवति। अतिसमासेनेदं विचार्यते-

विवाहसंस्कारः-विशिष्टं दायित्वस्य वहनं विवाहोऽस्ति। सर्वे सुपरिचिताः सन्त्यनेन संस्कारेण। अस्माद् संस्कारादेव गृहस्थाश्रमारभ्यते। संस्कारेणानेन पतिं पत्नी पत्नी पति×च प्राप्नोति। अत्र विष्टरग्रहणप्रकरणे- वर्षोऽस्मि समानानामुद्यतामिवसूर्यः।इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासती। प्रकरणेऽस्मिन् गदाधरभाष्ये उक्तम्- कुलज्ञानाचारवपुर्वयोगुणैरहं समनानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः ज्येष्ठः अस्मि भवामि। उद्यतामुदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव। कि×च इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवत् बद्धमभिलक्षीकृत्य तिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युपविशामि।यः कश्चन् मा मामभिदासति उपक्षीणं कर्तुं इच्छति।

मन्त्रोऽस्मिन् यद्भावमुद्भूतंतमभ्युदयस्यभावम् ।जनस्याभ्युदयः तदा न भवितुं शक्नुते यदा अभ्युदयस्य भावस्य व्युत्पत्तिर्न भवति। परस्परं भावयन्तः कर्माणि सम्पादने अभ्युदयो भवति। सत्यमेवमुक्तम्-

सन्तुष्टो भार्यया भर्त्रा भर्त्रा भार्या तथैव च।

तस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।।

गृहस्थजीवनं कल्याणसंपृक्तं भवेदेतदर्थं उक्तिरियमतीवसमीचीना वर्तते। विवाह- संस्कारेऽपि हृदयालम्भनप्रकरणैरेतादृशाः विचाराः समुदेत्यस्मिन् मन्त्रे-

मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु

मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ।।

मन्त्रस्यास्य व्याख्यानावसरे गदाधरमहोदयैः प्रतिपादितम्- मम व्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि। कि×च मम चित्तमनु मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु। त्वं च मम वाचं वचनं एकमना अव्यभिचारि मनोर्वृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व। त्व त्वां स च एवं प्रजापतिर्मह्यं मदर्थं मा प्रसादयितुमित्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु। मन्त्रस्यास्योपयोगित्वं अभ्युदयाय वर्तते । पतिपत्न्ययोर्मध्ये भेदो मा भवेदिति तात्पर्यायः। प्रकारेणानेन प्रकरणेऽस्मिन् बहून्युदाहरणानि प्राप्यन्ते पर॰च सर्वेषामत्र वर्णनं न कर्तुं शक्यते।

2- गर्भाधानसंस्कारः- गर्भाधानसंस्कारेण बैजिकंगार्भिकं दोष×चोपशमयति। बैजिकदोषस्य गार्भिकदोषस्य च प्रभावः गर्भगतशिशोरुपरि भवति। अनेनैव प्रभावेण वंशानुगतरुजाः सन्तानं प्रति परम्परया गच्छति। दोषयुक्तं शिशुर्माभवेदेतदर्थं संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। यतोहि शिशु सम्यक् रूपेण न भवेत् चेत् संस्कारस्य का कथा?

3- पुंसवनसंस्कारः- गर्भस्थशिशुः वीर्यवान् भवेदेतदर्थं पुंसवनसंस्कारः क्रियते । कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत् वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते। संस्कारेणानेन गर्भस्थशिशोः बलं विवर्द्धति।

4- सीमन्तोन्नयनसंस्कारः- अयमुर्जावतो वृक्षउर्जीवफलिनीभव इत्यनेनमन्त्रोण संस्कारोऽयं सम्पाद्यते। अत्र निर्देशो विद्यते औदुम्बरादिपु×जमाबध्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण। गर्भस्थशिशुः उर्जावान् भवेदेतदर्थं सीमन्तोन्नयनं क्रियते।

प्रकारेणानेन जातकर्मसंस्कारः मेधजननायुष्ये करोति। नामकरणनिष्क्रमणादिकं कृत्वा षष्ठे मासि अन्नप्राशनम् इत्यनेन अन्नप्राशनसंस्कारः कर्त्तव्यः। षष्ठमासानन्तरं शरीरस्य सम्यक् विकासाय अन्नप्राशनं क्रियते। अन्नस्य भक्षणं शरीरस्य कृते शुभं भवेदेतदर्थमन्नप्राशनसंस्कारो भवति। उपनयनादिकं ज्ञानस्याभिवृद्धये कर्त्तव्यम् ।गुरोः समीपे शिक्षार्थं बालकस्यानयनमुपनयनमस्ति। संस्कारेणानेन बटु ब्रह्मचारी स्व तनुं ब्राह्मीयं करोति। यथा-

स्वाध्यायेनव्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः।

महायज्ञैश्चयज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुम् ।।

आचारविचारव्यवहारस्य शिक्षा अस्मिन् संस्कारे प्रदीयते। विद्या कथं प्राप्यते? विद्यायाः महत्त्वं किमस्ति जीवने ? एतादृशाणां सर्वेषामुपरि गुरुः शिष्यं ज्ञानं ददाति। किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वा इति सर्वमत्रा विचार्यते। कस्यां दिशायां मुखं कृत्वा भु×जीतेत्यादयः विषयाः शिक्ष्यते। अत्र प्राप्यते-

आयुष्यं प्र ांग्मुखोभुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखं।

श्रियं प्रत्यंग्मुखोभुंक्तेइतं भुंक्ते ह्युदंग्मुखे।।

अर्थात् आयुषो हितमन्नं प्रांग्मुखो भुंक्ते। यशसे हितं दक्षिणामुखः। श्रियमिच्छन्प्र- त्यंग्मुखो भुंक्ते इतं सत्यं पुण्यफलमिच्छन् उदंग्मुखो भु×जीत् । पुजयेदशनं नित्यमित्युक्त्वा भोज्यान्नस्य पूजनं कृत्वा प्राशयेेत् ।तेन पूजनेन बलमूर्ज्ज×च प्राप्नुते। अपूजितमन्नमुभयं बलमूर्ज्ज×च विनश्यति। अतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति। अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात्। अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादि विरोधित्वात्। अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् ।यथा-

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।।

प्रकारेणानेन संस्काराः समाजस्याभ्युदये महती भूमिकां निर्वहन्ती।

तृतीयमस्ति धर्मसूत्राम्- इदानीं ये मनुस्मृतियाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभृतिग्रन्थाः धर्मशास्त्रत्वेन गृहणन्ते ते सर्वे कल्पसूत्रमेव प्राणसंयुक्तं कुर्वन्ति। धर्मसूत्राणां संस्कृतवांग्मये विशिष्टं सम्मानं आदर×चास्ति। धर्मसूत्रेषु प्रतिपादिताः सर्वे धर्माः सूत्रकारैर्न प्रकल्पिताः अपितु तै प्राक्तनेभ्यः स्रोतेभ्यः यथा समये व्याख्याताः। महर्षि बौधायनस्य मतं बौधायनस्मृतौ उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् तस्यानुव्याख्यास्यामः। आपस्तम्बोऽपि अथातः समयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः। इत्थं धर्मसूत्राणि प्राक्तनानामेव धर्माणां व्याख्यानरूपाणि सन्ति।

धर्मसूत्राकाराः धर्मं चतुर्षु भागेषु विभजन्ते। साधरणधर्मः, विशेषधर्मः, असाधारणधर्मः आपद्धर्मश्च। तत्र साधारण धर्मः दानतपोयज्ञभेदेन त्रिविधः। अर्थदान-ब्रह्मदान-अभयदान×च दाने भवन्ति। अर्थदाने अर्थस्य अन्नादिकस्य वा दानं क्रियते। ब्रह्मदानस्य संबंधः विद्यादानेन सह विद्यते। अभयदानं भयातुराणां कृते प्रदेयमस्ति। तपोऽपि त्रिविधः शरीरतपः मानसतपो वाक्तपश्च। शरीरतपे व्रतादिकं नियमादिक×च स्वीक्रियते। मानसतपेन मनः शुद्धं क्रियते। वाक्तपेन वाणीशुद्धं क्रियते। मनसावाचाकर्मणा शुद्धो पूतो जनः सम्मानयोग्यं भवति। यज्ञस्य अष्टादशभेदाः भवन्ति। यज्ञस्य त्रिविधं रूपं कर्मयज्ञः, उपासनायज्ञः ज्ञानयज्ञश्च विद्यते। नित्यनैमित्तिककाम्याध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदैः कर्मयज्ञः षड्विधः प्रोक्तः। उपासनायज्ञः नवविधः निर्गुणोपासना, सगुणोपासना, अवतारोपासना, ऋषिपितृदेवतोपासना, भूतप्रेतासुराद्युपासना, मन्त्रयोगोपासना, हठयोगोपासना, लययोगोपासना, राजयोगोपासना च । ज्ञानयज्ञः त्रिविधः श्रवणमनननिदिध्यासनभेदेन।

अत्र दानतपो यज्ञानां संकलने कृते चतुर्विंशतिभेदाः अभवन् ।सात्विकादिगुणत्रयैः त्रिगुणीकरणेन द्विसप्ततितित्वं प्राप्यते। प्रकारेणानेन विचारणेन सर्वाणि धर्माणि सनातनधर्मेऽ- न्तर्भूतानि सन्ति। सनातनधर्मस्येदं स्वरूपं सर्वलोककल्याणकरं वर्तते।

विशेषधर्मः यथा पुरुषस्य क्ते पुरुषधर्मः तथैव नार्यः कृते नारीधर्मः। गृहस्थस्य कृते प्रवृत्तिधर्म; सन्यासीनां कृते निवृत्तिधर्मः।एवमेव ब्राह्मणादीनां कृते पृथक्पृथक्धर्मो य उक्तः सो विशेष धर्मः।

असाधारणधर्मः असाधारणजनानां कृते धरणीयमस्ति। न साधारणमनुष्याः तदधिकारिणो भवन्ति।

आपद्धर्मः-विपदि निपत्य जीवः स्वं मुख्यमुद्देश्यं लब्धं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापभाक् भवति। आत्मरक्षायै आपद्धर्मो धर्मविर्निर्दिष्टः।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेव-चकार-

धृतिक्षमादमोऽस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ।।

चतुर्थ शुल्वसूत्रम् शुल्वशव्दस्यार्थः रज्जूभवति। रज्वामापितवेद्या रचना शुल्वसूत्रस्य प्रतिपाद्यविषयो वर्तते। भवनादि निर्माणाय अस्य महत्त्वं नास्ति प्रच्छन्नम् ।रेखागणितस्य पुरातनज्ञानाय शुल्वसूत्राणामध्ययनमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति।

एतदतिरिक्तं अन्येऽपि विविधाः विषयाः पौरोहित्ये विद्यन्ते येषां महत्त्वं सर्वेषां जनानां कृते सन्ति। यद्येवमुच्यते पौरोहित्ये भारतीया संस्कृतिः साक्षात् भवति चेत् नातिशयोक्तिः। अतः समाजस्याभ्युदयः संस्कृतसंस्कृतिसंरक्षणे अवश्यं भविष्यति।

संस्कृतवाघ्मये व्याकरणस्य वैशिष्टड्ढम्

रामसेवक झा

शिक्षाशास्त्रि, नव्यव्याकरणाचार्यः

ramsevak.jha@gmail.com

विचित्रो{स्मिन् जगतीतले{तीवदुर्लभं मानवजन्म। मानवजन्मलब्ध्वापि धर्मसाधनमन्तरा न पुरुषार्थसि(िः। धर्माधर्मविवेकश्च साघ्ठेपाघ्ठवेदाध्ययनमन्तरेण भवितुमर्हति। तदेव प्रोक्तं भगवता भाष्यकारपत×जलिना-

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडघ्ठो वेदो{ध्येयो ज्ञेयश्चेति'

वेदाः मानवसंस्कृतेर्मूलभूताःमहानिध्यः, परमेश्वरोपदिष्टत्वाÂित्याश्च। तदुक्तम् यजुर्वेदे-

तत्त्वतो वेदाः नित्याः। वेदानां नित्यत्वे सति शब्दानामप्यनित्यत्वमित्याहुः। नैवं शक्यं शब्दाः नित्याः। शब्दानां नित्यत्वात् वेदानामपि नित्यत्वम् ।तदुक्तं पत×जलिना-

'नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालि{भिर्वर्णैर्भवितव्यमन- पायोपजनविकारिभिः।'

तथा - 'श्रोत्रोपलब्धिर्बु(िनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणा{भि{ज्वलित-आकाशदेशः शब्द' इति।

अर्थात् वैदिकाः लौकिकाश्च सर्वे शब्दाः नित्याः। शब्दार्थसम्बन्धनां नित्यतां प्रमायन् तदुक्तं भर्तृहरिणाः

नित्याः शब्दार्थसम्बन्धस्तत्राम्नाता महर्षिभिः।

सूत्राणामनुतन्त्राणां भाष्याणा×च प्रणेतृभिः।।

शब्दस्य नित्यत्वे सति आधुनिकयुगेसंस्कृतवाघ्मये व्याकरणशास्त्रास्य वैशिष्ट्यमस्त्येव। यथा शरीरं नेत्तदस्तपादाद्यघ्ठमन्तरेण सुखं नावतिष्ठते, तथैव वेदाध्ययनमपि न सम्भवति वेदाघ्ठमन्तरेण। तथा च वेदाघ्ठानि षट्-'शिक्षा-व्याकरण- छन्द-ज्योतिष-निरुक्त-कल्पश्चे' ति। तथा चोक्तम् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पो{थपठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रामुच्यते।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणस्मृतम् ।

तस्मात् साघ्ठमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।

यथा शरीरावयवेषु प्रधनाघ्ठं मुखमिव वेदाघ्ठेषु व्याकरणं प्रधनम् ।व्याकरणं वेदस्य मुखं वर्तते। प्रोक्तं भर्तृहरिणा-

आसÂम्ब्राह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।

प्रथमं छन्दसामघ्ठं प्राहुर्व्याकरणम्बुधः।।

अपि च -

तद्द्वारमपवर्गस्य वाघ्मलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रां सर्वविद्यानामध्विधि प्रकाशते।।

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तो{यं 'व्याकरण' शब्दः। 'शब्दानुशासनम्' इति व्याकरणस्या{न्वर्थं नाम। अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्ते

इत्यनुशासनम्, शब्दानामनुशासनम्, शब्दानुशासनमिति व्युत्पत्त्या करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः ‘शब्दानुशासन’ शब्दो निष्पद्यते। अत एव भगवता पत×जलिना -

‘अथ शब्दानुशासनम्’ इति व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनभिहितम् ।

यद्यपि विद्यापदं चतुर्भ्यो धतुभ्यो निष्पद्यते विद् ज्ञाने, विद् विचारणे, विद् सत्तायां, विद्लृ लाभे चेति। तथापीह ज्ञानविचारार्थकधतुभ्यो निष्पÂं विद्यापदं विद्यते प्रासघिंकम् । ज्ञानपर्याया विचारस्वरूपा वा सा व्युत्पत्तिर्विना नाध्गिन्तुं शक्यते व्युत्पत्त्याधयकस्य व्याकरणशास्त्रास्य सार्वकालिकी सार्वदैशिकी च प्रासघिंकता न याति प्रयत्नप्रतिपादनीयताम् । उपपत्तिस्वस्या एवमाकलनीया तथाहि-व्युत्पत्ते दुर्लभत्वं मतिमत्सु विदितम्-

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्रा सुदुर्लभा।

कवित्वं दुर्लभंतत्रा व्युत्पत्तिस्तु सुदुर्लभा।।

शब्दस्य सुबन्तात्मकस्य तिघन्तात्मकस्य वा ज्ञानं व्याकरणप्रक्रियाया विना नैव सम्भवति। ज्ञानेन विना तस्य प्रयोगमपि कर्त्तुं न शक्नोति कश्चिदतः व्याकरणशास्त्रां भवतीहोपयोगि। तदेव प्रोक्तम्-

‘यद्यपि बहु नाध् ीषेतथा{पि पठपुत्रा व्याकरणम्’

एव×च महाभाष्ये पत×जलिनिर्गदति-

‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तःस्वर्गे लोके च कामध् ुग्भवतीतिं ।

वेदमन्त्रो{पि स्पुफटं व्याकरणप्रक्रियां निर्दिशतीति महाभाष्ये -

चत्वारि शृघ्ाणि त्रायो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य।

त्रिध ब(ो वृषभो रोरवीति महो देवो मत्यां आ विवेश।।

महाभाष्ये निगदितम् - प्रधन×च वेदाघôेषु व्याकरणम् ।प्रधने च कृतो यत्न पफलवान् भवती’ ति। मन्ये यानि मुख्यप्रयोजनानि तत्रा निर्दिष्टानि विद्यन्ते तेषां व्युत्पत्त्याधन एव समावेशो भवितुमर्हति। यदभिर्लक्ष्य पदम×जर्यां हरदत्त निगदितम्-

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रां व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ।।

वाक्यपदीयकृतः भर्तृहरेः दृष्टौ मोक्षमिच्छतां जनानां कृते अकुटिलो{र्थाÂासाग्रवर्ती सरलः प्रशस्तश्च राजमार्गो विद्यते व्याकरणशास्त्राम् ।लौकिकाभ्युदयानां प्रांशुलभ्यानामूर्ध्वमवस्थितानां सोपानद्वारैव सम्भवति लाभस्तत्रा सोपाने प्रथमः पदस्थापनाधरः व्याकरणशास्त्रामिदं भवति-

इदमाद्यं पदस्थानं सि(िसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्ना राजप(तिः।।

आनन्दवधर्ुनाचार्यः ध्वनिलक्षणकारिकायां समागतस्य ‘स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः’ इत्यस्य व्याख्यायां निगदति-

‘विद्वदुपज्ञैयमुक्तिःन यथाकथ×िचत् प्रवृत्तेति। प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः। व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् ।’

भगवान्पत×जलिस्तु)ग्वेदमन्त्रां समुद्धृत्य वैयाकरणानां मतमुपपादयति-

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्रा ध् ीराःमनसा वाचमक्रत।

अत्रा सखायाः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताध्विाचि।।

अर्थादेष दुर्गमोमार्गः एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते एतादृशा ये जानते वाग्विषयमिति चेद् वैयाकरणाः। एषां वैयाकरणानां वाचि भद्रा लक्ष्मीनिर्हिता भवति। एवम्-

उतत्वः पश्यÂ ददर्शवाचमुतत्वः शृण्Â शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायते पत्ये उशती सुवासः।।

अर्थात् अवैयाकरणः पश्यÂपि नैव पश्यति शृण्Âपि नैव शृणोति यथा- वयं सर्पमन्त्रादिकं नैव जानीमः न चाभिप्रायमस्यावगच्छामः साध्नाभावात् । किन्तु साध्नायां सर्वं साध्यितुं शक्यम् । एवं वागपि वाग्विदे व्याकरणशास्त्रापरिशीलनपराय स्वमात्मानं विवृणुते।यथा-कामयमाना जायापत्ये सुवासाः स्वमातमानं विवृणुते इति। स्वतः प्रामाण्ये वेदे वाचः व्युत्पत्तिशालिनामेतादृशी स्तुतिरुपलभ्यते। अतः एवं वक्तुं शक्यते यत् - विना व्याकरणप्रक्रियापरिज्ञानाद् भाषायां संस्कारः न कदापि सम्भवति। विना संस्कारेण भाषा तु संस्कृतैव न भवेत् । अर्थात् संस्कृता परिष्कृता दोषरहिता भाषा संस्कृतभाषा कथ्यते। अतैव संस्कृतवाघ्मये व्याकरणस्य वैशिष्टड्ढमस्त्येव। वैयाकरणं प्रति नितरां श्र(ालुः पुष्पदन्तः संलपति-

भ्रष्टः शापेन देव्या शिवपुरवसतेर्वन्द्यहं मन्दभाग्यः।

भाव्यं वा जन्मना मे यदि मलकलिले मर्त्यलोके सशोके।।

स्निग्धमिर्दुग्ध्धरामलमध् ुरसुधविन्दनिस्यन्दिनीभिः।

कामं जायेय वैयाकरणभणितिभिस्तूर्णमापूर्णकर्णः।।

अत्रा वैयाकरणभणितेर्विशेषणं सम्पूर्ण एव तृतीयचरणः मन्ये विद्योतयति परिकरालघड्ढारम्। रघुवंशमहाकाव्यस्य मघ्ठलमाचरता कविकुलगुरुणा कालिदासेन शब्दार्थौ जगतः मातृपितृरूपेणवर्णितौ-

वागर्थाविव सम्पृक्तौवागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

वागर्थौ सम्भिÂौ तयोः प्रतिपत्तिः व्याकरणेनैव भवतीति तदर्थं सृष्टिसम्पादक योस्तद्रूपेणैव स्तुतिः कृता।

शब्दब्रह्मवादो हि व्याकरणदर्शनस्य सर्वस्वं यत् प्राच्यनव्योभयव्याकरणानुमतं महाभाष्ये बीजरूपेणाघ्कुरितं वाक्यपदीयेषु तद् व्याख्यासु अन्यत्रा च पल्लवितं सत् पुष्पपफलोपगमरूपेण परिणतमिति दृश्यते। यथा-‘तस्यादि उदात्तमधर्ृ’ स्वम्’ ;1/2/32द्ध इति सूत्राभाष्ये यदुक्तं भगवता पत×जलिना-‘व्याकरणं नाम इयमुत्तरा विद्या’ । अत्रोत्तरा विद्यापदेन दर्शनमभिप्रेतं तस्येति मन्ये। यथा-उत्तरमीमांसा ज्ञानचित्तपरा पूर्वमीमांसा तु कर्मावबोध्किेति। यद्दृश्यते उपनिषदि ‘नामरूपे व्याकरणवाणी’ ति। तद्रूपं तु वस्तूनामकृतिर्नाम पुनर्वाघ्मयात्मकमेव जायते। यस्य तत्त्वतो{वबोधय भवत्येव शब्दशास्त्रास्यापेक्षा।

अनादिनिध्ना नित्या वागुत्सृष्टास्वयम्भुवा।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः।।

इति शघड्ढरभगवत्पादेनोल्लिखितः श्लोकः भर्तृहरेःवाक्यपदीयस्य मघ्ठलपद्यम्-

अनादि निध्नं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्तते{र्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः।। इति संवदति।

आलघड्ढारिकवरेण दण्डिनापि पद्येनानेन प्रदर्शितो{स्ति-

इदमन्ध्ंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रायम्।

यदि शब्दाह्नवयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।

कि×च न केवलं वेदे शास्त्रोषु चैव व्याकरणमुपयोग्यपि तु लोकयात्रायामपि सामान्यजनस्यास्योपयोगं पश्यामः। तद्यथा प्रौढा काचिद् गोपवध्ूःप्रथमतः वनमालिनमनुपदं पति×च रति प्रार्थनायां समागतं वीक्ष्य किं कर्त्तव्यविमूढा विश्वस्तां चतुरां च सखीं पृच्छति-‘आयातो वनमाली गृहपतिरालिसमायातः’ । झटित्येव सा सखी सघड्ढेतेन तयोः पुरत एव मन्ये समस्यामस्या समादध्ति-‘स्मर सखि पाणिनिसूत्रां विप्रतिषेध्ेपरं कार्यम्’

इति। एवं काचित् परिणयकामा विदुषी भाविनं वरमभिभावकैरन्विष्यमाणं मूर्खं वीक्ष्याभिभावकानां पुरतः स्वाभिप्रायमेवं निवेदयति-

‘यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य

च विहाय च।

अहं यस्य द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम्’ ।। इति

एवं कश्चिÂधर्ृनः ध्नवन्तं ध्नं याचमानः व्याकरणस्य केवलं समासप्रकरणानि संस्मारयति-

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः।

तत्पुरुषकर्मधरय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः।।इति

तस्मात् लोकवेदयोः शास्त्रोषु च संस्कृतवाघ्मये व्याकरणस्य वैशिष्टड्ढं सार्वकालिकी सार्वदैशिकी च। इत्यलम्।

Significance of the term "Dhīra |" in the Upani•adic Philosophy:

SURJYA KAMAL BORAH
Ph. D. Scholar,
Special Centre for Sanskrit Studies
Jawaharlal Nehru University

Dh×ra | is a very significant term in Indian intellectual tradition. The derivation of '*dhīra* |' (adjective) is- *dhī+ra+ka*[i]. '*Dhī* |' means intelligent, who has understanding of good and bad.[ii] '*Ra* |' means '*samudra'* or in the sense of courage, determined, etc. Thus, *dhīra* | means one who is stable-minded, self-confident, courageous, self-determined, and intelligent; and who has patience together with a purified mind and heart, who is detached from sensual pleasures.[iii] In *Gītā* also, it is said- *samadukhasukha· dhīram* (2.15); *tulyapriyāpriyo dhīra* | (14.24). This connotation has a very significant presence in the *Upani•adic* Philosophy. The significance comes in relation to the teachings of the *Upani•ads,* i.e. the realization of Brahman. *Upani•adic* philosophy is the philosophy of Self-realization. It says that one should know the Self which is identical with the ultimate reality or Brahman[iv], and thereby one can become immortal and whose nature becomes full of bliss. But it is not possible to know or realize Brahman for everyone because it requires fulfilling some pre-conditions after which only, he becomes competent to be initiated and instructed by a guru. The spiritual journey is like walking in the sharp edge of a razor.[v] The weak cannot realize this atman.[vi] *Yama* says that even the *devat□*s, living in *svargaloka*, previously doubted about the existence of *|tma* after death; but they were not capable of knowing this Ultimate Truth.[vii] It means- the qualities, *devat□*s keep, are not enough for being a knower of *|tm□*. When *Yama* says - "*|♣caryo vakt□ ku♣alo'sya labdh□, □♣caryo j□□t□ ku♣al□nu♣i•↑a* |"[viii], it is overstated that the knower as well as the teacher of *brahmavidy□* are very rare to be found.

So, the *Upani•ads* have used the term *dhīra* | to differentiate the ordinary people from the discussion of self-knowledge. Most of the principal *Upani•ads* have used this term to designate the "knower of *Brahman*'. For example- '*dh×r□* | *prety□sm□llok□dam♦ta bhavanti'* (Kena Up.-2.13.); '*Iti ♣u♣rum dh×r□n□m'* (I♣opani•ad-10); '*Uddh□sm□dukthaviddh×rasti•↑hati'*(B♦hdāranyakopani•ads-5.13.1); '*Tameva dhīro vijñāya' (Bṛhadāraṇyaka* Up.-4.4.21); '*Tadvij□□nena paripa♣yanti dh×r□* |'(Mu∂akopani•ad-2.2.7). *Ka↑hopani•ad* contains much more references on this term comparing to the others like- '*Tam□tmastha· ye'nupa♣yanti dh×ra* |'(2.2.12/13; Śvetāśvetara Up.-6.12); '*Indriy□≡□· p♦thagbh□va· udayastamayau ca yat, prithagutpadyamananam matv□ dh×ro na ♣ocati'*(2.3.6); '*Dh×ro har•a♣okau jah□ti'*(1.2.12); '*|tm□na· matv□ dh×ro na ♣ocati'*(1.2.22/2.1.4); '*Atha dh×r□* | *am♦tatva· viditv□*'(2.1.2). He is one who desires of immortality and with eyes averted from sensuous object, sees the *|tman* within. Because one sees the outer world not the inner self due to the natural tendency of outgoing senses.[ix] He knows what is eternal and what is non-eternal. What clearly *dh×ra* | means in *Upani•ads* can be bring out by its antonym *manda* |[x] as is used in the *Ka↑hopani•ad.* We can translate both the terms as wise and ignorant. Thus *dh×ra* | means one who is qualified by all those pre-conditions desirable for being a knower of Brahman with a discriminative power between *♣reyas* and *preyas* or good and pleasure. Man is free to choose *preyas* or *♣reyas*, yet, from the point of view of means and ends; *♣reyas* and *preyas* approach man in a mixed-up form, as it were, in a form difficult to discriminate by a man of poor understanding. But the *dh×ra* | can discriminate between them and through the *♣reyas* path acquire the knowledge of *Brahman.* Śruti says-

"Śreyas ca preyas ca manusyam etas tau samparitya vivinakti dhīra |,
Śreyo hi dhīro'bhipreyaso v♦nite, preyo mando yoga-k•emād v♦nite."[xi]

Ranganathananda sums up like this- "The word *dhira* | means 'the wise one' and indicates a combination of intelligence and courage. The *Upani•ads* speak of man's greatness in two forms-first, his intelligence by which he understand the facts of the outer and the inner worlds; second, his courage, heroism, by which he not only merely knows but also achieves truth and excellence. Mere intelligence is not enough; courage is also necessary. Their combination makes for the highest character where the power of knowledge becomes transmuted into the energy of vision.[xii] *Indra* and *Virocana* shows this contrast of intelligence though both can be considered as courageous in their inquiry to Brahman through *Prajāpati*.[xiii] The perfect combination of intelligence and courage is seen in case of *Nāciketā* who raised his voice against his father, went to *Yama* and regarding the third boon, i.e. what happens to *ātman* after death, show his intelligence as well as courage. He was not attracted by the worldly desires or prosperities, lavishly given by *Yama,* instead of asking that third boon. But *Nāciketā* was intelligent enough in discrimination between the eternal Self and non-eternal phenomenal world, finding out the right question to ask to the right person.[xiv]

Naciketā after having being tested by *Yama* before imparting him *brahmajñāna,* afterwards he has been praised by *Yama* for his renunciation of worldly possessions by the term *dhirah-* '*Dh♦ty□ dh×rao naciketo'tyasr□k•×h.*'[xv] We can summarizes the qualities of a *dhīrapurū•a* /in the *Upani•adic* Philosophy from the example of *Nāciketā*, in the following points-

1. Non-attachment and indifference towards worldly objects as compared to the ordinary people. *Yama*, praising this attitude, also says that he believes *N□ciket□* as one who is desirous of knowledge, for even many objects of pleasure have not shaken him.[xvi] He was not allured by the temptations and the glamour of the immediate pleasant.[xvii]
2. Enormous perceptivity and ability to opt between good or bad. *N□ciket□*'s intellectual integrity is blown up through his understanding, determination[xviii] and discriminative power between *♣reyas* and *preyas*.[xix] In the beginning, when his father gives useless *d□na*, he quickly realized its wrong direction and took necessary precaution for him. It is not other than his power of knowledge.
3. Complete absorption in one thought or one pointed yearning for the Ultimate truth or *mok•a*. *N□ciket□*'s intense desire for the achievement of *brahmavidy□* is unparralel.[xx]
4. The qualities like sincerity, faith, devotion and purity are also desperately required. *N□ciket□* has an unwavering and unquestioning faith on *guru* or the scriptures. He is devoted to his duty as a son or as a student, sincere in every business of life with a purified mind.
5. *B♦had□ranyakopani•ad* defines an aspirant(dhīra|) as */□nta, D□nta, Uparata, Titik•u* and *Sam□hita*.[xxi] */□nta* means a person who ceases himself from the activities of the external organs while *D□nta* from the activities of the internal organs. *Uparata* means free from all desires and *Sam□hita* means one-pointed.

This is what is called in the *Ved□ntas□ra*, as the *s□dhana-catu•↑aysampanna pramātā,* who is acquainted with the knowledge of discrimination between the permanent and the transient, renunciation of the fruits of action in this world and in the other, the six treasures of */ama* etc. and the desire for emancipation.[xxii] Ācārya */a≡kara* also says that an aspirant has to calm his mind, has to be victorious over his senses, should have least bad habits, obedient, and should have an immense desire of emancipation.[xxiii]

In all those references, it becomes clear that '*dh×ra* /' is a term which indicates a state where one prepares himself fully to take the journey of realization of *Brahman*. Since, the realization of Brahman is not easy; it demands of man of extraordinary intelligence, courage and endurance; this is the *dhīra* /whose glory is sung in all the *Upani•ads* and the *dhīra* /, the wise one, alone is entitled to realize Brahman. Sruti says- *'Tena dhārā apiyanti brahmavida /svarga· lokamita urdha· vimuktā* /.'[xxiv]

प्राणायाम एक योगांग

Dr. Shashikant Dwivedi

Assistant Professor of Samkhya Yoga

Dept. of Vaidic Darshan, Faculty of SVDV

Banaras Hindu University

प्राणायाम का वर्णन योगषास्त्रों में सर्वत्र योगांग के रूप में ही प्राप्त होता है। योगषास्त्रों में मतभेद यह है कि कहीं प्राणायाम योगागों में चतुर्थ तो कहीं द्वितीय और कहीं बारहवें अंग के रूप में स्वीकार किया गया है। पतंजलि आदि आचार्यों या यूँ कहें कि राजयोग में यम नियम आसन के बाद प्राणायाम को चतुर्थ योगांग कहा गया है, जबकी हठयोग के ग्रन्थों में यम नियम का वर्णन न होने से प्रायः सर्वत्र आसन के बाद दूसरे योगांग के रूप में वर्णन प्राप्त होता है। अपरोक्षानुभूति तथा तन्त्रों में प्राणायाम को बारहवें योगांग के रूप में स्वीकार किया गया है।

प्राणायाम का एक प्रयोजन- प्राणायामैरेव सर्वे प्रषुष्यन्ति मला इति। इस वचन के आधार पर प्राणायाम के अलावा कोई दूसरा मलषोधक साधन नहीं है। योगसूत्रकार ने भी कहा है कि- ततः क्षीयते प्रकाषावरणम्। अर्थात् इस प्राणायाम से बढकर कोई दूसरा तप नहीं है। इससे सारे मल धुल जाते हैं और ज्ञानरूप दीपषिखा प्रदीप्त हो जाती है। यहीं पर व्यासभाष्य में भी कहा गया है कि - ''तपो न परं प्राणायामात्, ततो विषुद्धिर्मलानां दीप्तिष्च ज्ञानस्य।'' हठयोगप्रदीपिका में प्राणायाम के सम्बन्ध में कहा गया है कि विधिपूर्वक प्राणायाम के अभ्यास से समस्त नाडी समूहों के निर्मल होने पर प्राणवायु सुषुम्ना के मुख का भेदन कर उसमें सुखपूर्वक प्रविष्ट हो जाता है। प्राणवायु का सुषुम्ना में प्रवेष होने पर मन में स्थिरता उत्पन्न होती है। मन का भली प्रकार से स्थिर हो जाना ही मनोन्मनी अवस्था कही जाती है। हठयोग को स्वयं गोरक्षनाथ ने वायु एवं बिन्दु के भेद से दो भेद स्वीकार किया है हठोऽपि द्विविधः क्वापि वायुबिन्दुनिवेषणात्। इस प्रकार प्राणायाम के निवेष से हठयोग में भी भेद प्राप्त होता है।

प्राणायाम क्या है -

श्रीमद्भगवद्गीता के माहात्म्य में लिखा है कि प्राणायामपरायण पुरुष के इस लोक तो क्या पूर्वजन्मों के भी किये पाप नहीं रहते हैं। तो किसे प्राणायाम प्राप्त करने की इच्छा किसको नहीं होगी। आधुनिक लोगों में भी जिधर देखिये उधर ही सब प्राणायाम के लिए उत्सुक दिखायी देते हैं। अतः सर्वप्रथम प्राणायाम के स्वरूप का परिज्ञान करना आवष्यक है क्योंकि जब तक हम यह जान न लें कि प्राणयाम किसे कहते हैं तब तक हम उसका सही उपयोग नहीं कर सकते। योगसूत्र में कहा गया है- ''तस्मिन् सति श्वासप्रष्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः'' योगसूत्र 2/49 अर्थात् आसनजय के होने पर श्वास और प्रष्वास की गति को रोकना प्राणायाम है। स्मृतियों में भी प्राणायाम की चर्चा इस रूप में प्राप्त होती है -''प्राणो देहगतो वायुरायामस्तन्निबन्धनम्।'

योगकर्णिका के 3/17 में प्राणायाम के बारे में कहा गया है -

गमनागमनं वायोः प्राणस्य धारणं तथा।

प्राणायाम इति प्रोक्तो योगिनां योगसाधनम्।।

अर्थात् प्राणवायु के गमनागमन और धारण या रोकने की क्रिया का नाम प्राणायाम है। या उपनिषदों के आधार पर कह सकते हैं कि वायु का चार प्रकार(रेचन,पूरण,षोधन,रेचन) से क्लेषन या संकोच को ही प्राणायाम कहते हैं।

रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा।।

चतुर्भिः क्लेषनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते।

प्राणायाम कब करें -

हठयोगप्रदीपिकाकार कहते हैं कि षट्कर्म के अनन्तर प्राणायाम करने से प्राणायम की सिद्धि होती है जैसा कि-

षट्कर्मनिर्गतस्थौल्यकफदोषमलादिकः।

प्राणायामं ततः कुर्यादनायासेन सिद्ध्यति।।

परन्तु कुछ आचार्यो (याज्ञवल्क्यादि) के मत में इढट्कर्मादि का आनन्तर्य की आवष्यकता नहीं है। जैसा कि-

आचार्याणां तु केषांचिदन्त्यकर्म न सम्मतम्।। हठयोगप्रदीपिका 2/37

परन्तु त्रषिखिब्राह्मणोपनिषद् में कहा गया है कि यम, नियम, आसन में सुसंयत होकर और नाडीषुद्धि को प्रारम्भ में करने के पष्चात् प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए।

यमैष्च नियमैष्चैव ह्यासनैष्च सुसंयतः।

नाडीषुद्धिं च कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत्।।

हठयोगप्रदीपिकाकार प्राणायाम के प्रयोजन को अभिलक्षित कर कहते हैं कि -

चले वाते चलं चित्तं निष्चले निष्चलं भवेत्।

योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत्।।

आधुनिक युग में भी प्राणायाम के माध्यम से चित्त को निष्चल किया जा सकता है। चित्त के निष्चल या स्थिर हो जाने पर ही किसी भी कार्य की अच्छी तरह से परिणति देखी जाती है। अर्थात् वह व्यक्ति किसी भी क्षेत्र से सम्बद्ध क्यों न हो प्राणायम के माध्यम से अपने कार्य करने की उर्जा को और अधिक विकसित कर सकता है।

प्राणायाम के भेद -

प्राणायाम के कई भेद कहे गये हैं। जिनमें मुख्यतः पूरक, रेचक, और कुम्भक हैं। कुम्भक के भी दो भेद कहे गये हैं - सहित और केवल जिसका उपनिषदों के आधार पर संक्षिप्त स्वरूप इस प्रकार है।

प्राणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः।

प्राणष्च देहगो वायुरायामः कुम्भकः स्मृतः।।

स एव द्विविधः प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा।

यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत्।।

सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री चैव चतुर्थिका।

भेदैरेव समं कुम्भो यः स्यात् सहितकुम्भकः।।

उपषिदों में सहित कुम्भक के चार भेद भी प्राप्त होते हैं - सूर्यभेदी, उज्जायी, शीतली, तथा भस्त्रीका, परन्तु हठयोगप्रदीपिका में आठ भेद - सूर्यभेदी, उज्जायी, सीत्कारी, शीतली, भस्त्रीका, भ्रामरी, मूर्च्छा, प्लावनी ये भेद प्राप्त होते हैं।

प्राणायाम में रेचक और पूरक को छोडकर जो वायु धारण करने की विधि है उस विधि को केवल कुम्भक कहते हैं एवं रेचक पूरक के साथ जो कुम्भक की विधि है उसे सहित कुम्भक कहते हैं जैसा कि -

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा मुख्यं यद्वायुधारणम्।

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः।। वसिष्ठ संहिता

प्राणायाम के दो भेद सगर्भ एवं निगर्भ हठयोग के ग्रन्थों में पाये जाते हैं। सगर्भ प्राणायाम को मन्त्र के सहित करते हैं एवं निगर्भ प्राणायाम को मात्रा के आधार पर करते हैं। जैसा कि -

प्राणायाम द्विधा प्रोक्तः सगर्भष्च निगर्भकः।

सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेत्।।

मात्रा के स्वरूप को योगकर्णिकाकार ने परिभाषित करते हुए दो लक्षण कहे हैं

वामजानुनि हस्तस्य भ्रमणं यावता भवेत्।

कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः।।

मात्रा ज्ञात करने की यह विधि निगर्भ प्राणायाम में करना उचित होता है। जबकि सगर्भ प्राणायाम में एक श्वास को एक मात्रा कहा जाता है। जैसा कि -

एकष्वासष्चैकमात्रा मात्राया नियमो मतः।।

सगर्भ एवं निगर्भ प्राणायाम

प्राणायाम के ये दोनो भेद जो हठयोग के ग्रन्थों में प्राप्त होते हैं के करने के तरीके में भी भिन्नता पायी जाती है। निगर्भ प्राणायाम में ईडा से 16 मात्रा काल में पूरक का करे तत्पष्चात् 64 मात्रा पर्यन्त काल तक कुम्भक को करे तत्पष्चात् 32 मात्रा काल में रेचक को करे। जैसा कि -

ईडया कर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडषमात्रया।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या च मात्रया।।

सुषुम्नामध्यगं कृत्वा द्वात्रिंषन्मात्रया शनैः।

नाड्या पि‍ंलया चैनं रेचयेद् योगवित्तमः।।

जबकी सगर्भ प्राणायाम के स्वरूप को स्पष्ट करते समय यह कहा गया है कि पहले रेचक 16 मात्रा काल में करें तत्पष्चात् पूरक 32 मात्रा काल में करें तत्पष्चात् कुम्भक 64 मात्रा काल में करें। यहाँ मात्रा से तात्पर्य मन्त्रों में प्रयुक्त ह्रस्व, दीर्घ एवं प्लुत के आधार पर क्रमषः एक, दो एवं तीन मात्रा का काल नहीं लेना है अपितु एक श्वास को एक मात्रा जानना चाहिए। जैसा कि -

प्राणायामं चरेन्मन्त्री रेचपूरककुम्भकैः।

रेचयेद्वक्षसा विद्वान् मात्राषोडषकेन च।।

द्वात्रिंषन्मात्रयापूर्य चतुष्षष्ट्या च धारयेत्।

एकष्वासष्चैकमात्रा मात्राया नियमो भवेत्।।

प्राणायाम योग का अंग इस दृष्टि से भी है कि योग का चरम लक्ष्य समाधि है। उस समाधि रूप अंगी को प्राप्त करने के लिए प्राणायाम अंग के रूप में स्वीकृत है। इस प्रकार से प्राणायाम का संक्षेप में योगांग के रूप में स्वरूप एवं भेदों का निरूपण ग्रन्थों को ध्यान में रख कर किया गया।

वैदिकवाङमये वास्तुविज्ञानम्

डा0 सुन्दरनारायण झा

सहायक-आचार्यः; वेद-विभागः

भारतीयज्ञानग ोत्रयाः मूलाधरस्वरूपास्सन्ति given्यजुस्सामाथर्वाख्याः वेदाः । वैदिका षियो येषां वैज्ञानिकतत्त्वानां विषये गम्भीरतमं चिन्तनम्मननं×चा- कुर्वंस्ते विषया अत्रा वैदिकसाहित्ये विस्तृतरूपेण विवेचितास्सन्ति । यथा 'वेद' इति पदेन चतसृणां मन्त्रासंहितानां बोधे जायते तथैव वैदिकवाङमय- मित्येतेन षड~वेदा ब्राणारण्यकोपनिषदितिहासपुराणादीनां समस्तसंस्कृत- शास्त्राणामवबोधे जायत एव । वैदिकं वाङमयं खलु समुद्रवदपारमगा- ध्×चाकाशवत्सर्वव्यापकं कालादिवदविच्छिन्नं सदाजते । विश्वस्यास्य समस्तमपि वाङमयमेतेभ्य एव निःसृतमिति । तेन स्पफुटमेतद्यद्वैदिकवाङमये विविध्ज्ञानविज्ञानात्मकाः विषयाः साध्ु विवेचिता । तेषु वैज्ञानिकविषयेषु प्राणिमात्रोभ्य एकमत्यन्तमुपयुक्त. हितकारक×च चिन्तनं वास्तुनिमित्तमिति ।

वास्तुशब्दस्य निर्वचनं प्रस्तूयता निर्वचनशास्त्राप्रवक्त्रा वैज्ञानि- कान्वेषणशीलवता भगवता यास्काचार्येणोक्तम~- ''वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः'' इति । पाणिनीयव्याकरणस्य 'वस-निवासे' इत्यस्मात्धतोः 'वसेस्तुन~ णिच्च' इति सूत्रोण च 'वस~' धतौ तुन~ प्रत्यये कृते सति 'वस्तु' शब्दो निष्पद्यते । णित्वादादिवृद्धि, तेन 'वास्तु' इति शब्दो निष्पद्यते । तस्य च वास्तोः पाता पालयिता वा वास्तोष्पतिरिति वैदिको देवविशेषः । वास्तुशब्दस्यार्थो भवति वासयोग्यं यत्स्थानं तद्वास्त्विति । अस्य वासयोग्यस्य स्थानस्यावश्यकता सर्वेभ्योऽपि देव - दानव - मानव - पशु - पक्षि - कृमि - कीट - पत - पिपीलिका - लता - गुल्म - वृक्ष - वनस्पत्यन्नौषध्यादिभ्यो वर्तत एव । यतस्तु यत्रा यो वसति तदेव तस्य वास्तुः ।

वस्तुतः सर्वेऽपि प्राणिनः कश्मिंश्चिदपि स्थानविशेषे निवसन्ति । यथा वैकुण्ठे विष्णुः , कैलाशे शिवः , स्वर्गे इन्द्रादयो देवाः , पाताले दानवाः , पृथिव्यां गृह-भवन - प्रासाद -आलय -निलय - पुर - वेश्मादिषु च मानवाः, समुद्रनदीतड़ागादिषु जलचरजीवाः, वृक्षकोटरेषु नीडेषु वा खगा, गुहासु गहनवनेषु च सिंहव्याघ्रादयो वनचरा वन्यप्राणिनः, बिलेषु मूषकमण्डूकसर्पपिपीलिकादयः पशवः, ध्रणीमाश्रित्य वृक्षवनस्प- त्यन्नौषध्यादयो निवसन्ति ।

वेदेषु वैदिकवाङमयेषु च क्वचिदपि कस्यचिदेकस्यैव जातेः

व्यक्तेर्वा कल्याणार्थं न किमप्युक्तमपितु समस्तसंसारस्य समस्तप्राणिणा×च कल्याणाय बहुत्रोक्तमस्ति । यथा - ''योगक्षेमो नः कल्पताम~'' अत्रा नः पदं बहुवचनात्मकं, यस्यार्थो भवत्यस्माकमिति ।

एवमेवान्यत्राापि 'शं नो देवीः' 'स नो वसून्याभर' 'शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे' 'वयं स्याम पतयो रयीणाम~' इत्यादिषु स्थलेषु । तेनेदं स्पष्टं यद्वास्तुप्रयोजनमपि

सर्वेभ्य एव प्राणिभ्यो वर्णितम~, तथाप्यध्ुना सर्वप्राणिषु मानवस्योत्कृष्टत्वं सर्वविध्ज्ञानविज्ञानशीलत्वं सुखसमृÔर्थं सततपरिश्रमशीलत्वमवलोक्य च तेभ्य एव विशेषरूपेण वास्तुप्रयोजनं शास्त्रोषु निर्दिष्टम~ । यतः सुखर्‌ि- सन्तति -ध्नानि च सर्वदा सर्वेषां नृणां प्रियाणि भवन्ति । तैत्तिरीयसंहितायाम्. यत~- 'बहिः प्राणो वै मनुष्यः' इति । अर्थान्मानवाः बाáसुखमवलोक्य तत्प्राप्तुं सततं यत्नशीला भवन्ति । बाáसुखेषु भोजन- वस्त्राावासश्च मुख्यरूपेण मनुष्येभ्य कल्पितम~ । मनुष्याणां कृते यावन्त्योृप्यावश्यकताः सन्ति निर्दिष्टास्तास्वावश्यकतासु एतास्तिस्zो मुख्याः । आसु तिसृष्वावश्यकतास्वपि आद्ये द्वे आवश्यकते तदैव सम्पूर्णे भवत यदाृन्तिमा आवासजन्यावश्यकता पूर्णा भवति । यतः आवासस्थानं विना भोज्यवस्तूनां परिधनाना×च रक्षणमसम्भवम~ । तस्मात्तयोरभिवृÔर्थ- मन्तिमावश्यकता खल्वावासरूपाृत्यन्तमहत्त्वपूर्णाृस्ति । अत एव श्रौताचार्यास्तेषामनुयायिनोृन्येप्याचार्याः सर्वास्वावश्यकतासु देश-पुर-निवास- वेश्मादयः श्रेयस्करत्वेन स्वीकृताः । तदनुसृत्यैवात्रा कि×िचद्विचार्यते- सर्वप्रथमन्तु वेदेषु वैदिकवाडमयेषु च गृहशब्दस्यानेके पर्यायभूताः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति तान्निदर्शयामः । यथा-गृहम~, हर्म्यम~, सदनम~, दमः, दुरोणम~, अस्तम~, शाला,शरणमित्यादयः। तत्राापि निरुäशास्त्रो 'गृहनामानि द्वाविंशति' गयः, कृदरः, गर्तः, हर्म्यम~, इत्येवमादीनि ।

समुपलब्धनां गृहनाम्नां निर्वचनम~

1 गृहम~- गृõन्तीति सतः ।;निरुäे-पृ0-130द्ध

2 गयः- गम्यते सुखार्थिभिरिति गयः । "

3 कृदरः कृतदरः ;दङ आदरे धतोःद्धकृतोदर आदरोृत्रोति। "

4 गर्तः- 'गृ शब्दे धतोः शब्द्यतेृस्मिन्स्तूयते वा इति । "

5 हर्म्यम~ - 'हृ×ा~हरणे धतोः'हि्रयतेृत्रा धन्यादीति हर्म्यम~। हर्म्यं हरणमिति दुर्गः

6 सदनम~- सहस्थानमेकत्रा निवासभूमिः । ;नि.पृ.380

7 दमः- दम इति गृहनाम । ;नि.पृ.165द्ध

8 दुरोणम~- दुरोण इति गृहनाम ,दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा । दुरवा दुःखेनावितुं शक्या भवन्ति । ;नि.पृ.166द्ध

9 अस्तम~- आत्मीयमावासम~ ;नि.पृ.510द्ध

10 शरणम~- बिलम~। त.ि भूप्रदेशस्योपरि विदारितं भवति । ;नि.पृ.229द्ध

एतानि निर्वचनानि निरुäानुसृतानि । इदानीं वैदिकसंहितासु बzाäणादिग्zन्थेषु च यानि निर्वचनानि सन्त्युपलब्धनि तानि यथा-

;1द्ध पस्त्या- "विशो वै पस्त्याः" ;श0 प0 बzा0-5@3@5@19द्ध'विशः'इति पदं प्रजावाचकः । प्रजा एव परमात्मनो गृहमिति । यथा हि -पुरुषशब्दनिर्वचने ऊäम~ - इमे वै लोकाः पूः । अयमेव पुरुषो योृयं पवते सोृस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः । ;श0 प0 बzा0-13@6@2@1द्ध

;2द्ध गृहम~- 'ींतवो वै गृहा' ;ऐ0 बzा0-5@25द्ध

'गृहा गार्हपत्यः' ;मै0 -1@5@10द्ध

'गृहा वै प्रतिष्ठा ;श0 प0 बzा0-1@1@1@19द्ध

;3द्ध अस्तम~- 'गृहा वा अस्तम~' ;श0 प0 बzा0-2@5@2@29द्ध

;4द्ध दुर्याः- 'गृहा वै दुर्या ;ऐतरेयबzाäणे-1@13,श0व0बzा0-1@1@2@22द्ध

;5द्ध सदः- 'यस्मिन्विश्वेदेवा असीदंस्तस्मात्सदो नाम तृउृएवास्मिन्नेते बzाäणा विश्वगोत्राा: सीदन्ति । ;श0प0बzा0-3@5@3@5द्ध

'तस्य पृथिवी सदः' ;तैत्तिरीयबzा0-2@1@5@1द्ध

'तस्मादुदीचीनवंशं सदो भवति ;श0प0बzा0-3@6@1@23द्ध

'उदरमेवास्य ;यज्ञस्यद्ध सदः';श0प0बzा0-3@5@3@5, काठ-28@1द्ध

;6द्ध सध्स्थः- 'स्वर्गो वै लोको सध्स्थः ;प्रतिष्ठाद्ध;श.प.बzा.-9@5@1@46

'द्यौर्वा उत्तरं सध्स्थम~' ;श.प.बzा.-8@6@3@23द्ध

;7द्ध आयतनम~- 'द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम~' ;श.प.बzा.-14@3@2@8द्ध

'अन्तरिक्षायतना हि प्रजाः' ;ताण्ड~यबzा.-4@8@13द्ध

'भुव इत्यन्तरिक्षलोकः' ;श.प.बzा.-8@7@4@5द्ध

'अन्तरिक्षं वा अपां सध्स्थम~' ;श.प.बzा.-7@5@2@57द्ध

'अन्तरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनम~' ;श.प.बzा.-14@3@2@6द्ध

अत एतैरुपर्युäैर्निर्वचनैर्वास्तुस्वरूपं भृशं वर्णितम् । इदानीं विचार्यते यद्वास्तुसम्ब.. यच्छास्त्रां कल्पितमासीत्तस्य नाम स्थापत्यमिति । स्थापत्यमिति शब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थोऽस्ति 'स्थपतेर्भाव इति स्थापत्यम्~ । स्थपतिः शिल्पकारः प्रभुरीश्वरúा । तदुä. कर्काचार्येण कात्यायनश्रौतसूत्रास्य 'निषादस्थपतिर्गावेध् ुकेऽधिकृतः' इति सूत्राव्याख्या- नावसरे -'निषादúासौ स्थपतिúा निषादस्थपतिरिति । स्थपतिरिति शब्द आधिपत्यवचनः । अर्थाद्यो हि नरः कस्यचिज्जातिविशेषस्याधिपतिः शिल्पकारो वा भवति स स्थपतिरित्युच्यते वामनशिवराम आप्टे महोदयेन स्वकीये संस्कृत-हिन्दी-शब्दकोशे 'स्थपति' शब्दस्य ;स्थाऽक,तस्य पतिःद्धराजा, प्रभुः, वास्तुकारः, रथकारः, सारथिः, अन्तःपुररक्षकः, बृहस्पतियज्ञस्य यजमानः, कुबेरúेत्यादय अर्थाः निर्दिष्टाः । तेनात्रा स्थापत्यशब्देन वास्तुकार, शिल्पकारो वा सम्ब.े दृश्यते । तस्मात्~ स्था- पत्यमिति निर्माणकलाविशेषस्य शास्त्राम्~ इति बुध्यते । स्थापत्यविद्यायाः प्रकाशकत्वादिदं शास्त्रां स्थापत्यवेद इति नाम्ना व्यवहिªयते । वेदोऽयमथर्व- वेदस्योपवेदत्वेन स्वीकृतः । स्थापत्यवेदस्यैवापरं नाम वास्तुशास्त्रामिति । वास्तुशास्त्रास्याधिष्ठातृत्वेन वास्तोर्निवासस्थानस्य चाधिष्ठातृत्वेन वास्तोष्पति देवः वास्तुपुरुषः वेदेषु स्तुतोऽस्ति । वास्तोष्पतिदेवसम्ब.. ïग्वेदीयं वास्तोष्पतिसूäमत्रा प्रस्तूयते -

वास्तोष्पते प्रतिजानीäस्मान्त्स्वावशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ।। 1।।

अत्राह सायणः -हे वास्तोष्पते ! गृहस्य पालयितर्देव त्वमस्मान्~ त्र त्वदीयान्~ स्तोतृनिति प्रतिजानीहि त्र प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नोऽस्माकं स्वावेशः त्र शोभनः निवेशः अनमीवः त्र अरोगकृच्च भव । किंच वयं त्वा त्र त्वां य.नमीमहे त्र याचामहे त्वमपि त.नं नोऽस्मभ्यं प्रति जुषस्व त्र प्रयच्छ । अपि च नोऽस्माकं द्विपदे त्र पुत्रापौत्रादिजनाय शं त्र सुखकरो भव । चतुष्पदे त्र अस्मदीयाय गवाÚवादि पशवे च सुखकरो भव ।

वास्तोष्पते प्रतरणो न एध् िगयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्~ प्रति नो जुषस्व ।। 2 ।।

अत्राह सायणः - हे वास्तोष्पते! गृहस्य पालयितर्देव ! त्वं नोऽस्माकं प्रतरणः त्र प्रबधर्ऽकः, गयस्फानः त्र अस्मदीयस्य ध्नस्य प्रवधर्ऽकः एध् ित्र भव । हे इन्दो! त्र सोमवदाÉादक! ते त्र त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः त्र पशुभिः , अश्वेभिः त्र अश्वैश्च सहिता अजरासः त्र जरारहिताः स्याम त्र भवेम । पितेव पुत्रान्~ त्र यथा पिता पुत्रान्~ रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नोऽस्मान्~ प्रति जुषस्व त्र सेवस्व ।

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पा स्वस्तिभिः सदा नः ।। 3 ।।

अत्राह सायणः - हे वास्तोष्पते देव! शग्मया त्र सुखकर्या रण्वया त्र रमणीयया, गातुमत्या त्र ध्नवत्या ते त्वया देयया संसदा त्र स्थानेन सक्षीमहि त्र वयं सच्छेमहि। त्वमपि क्षेमे उत त्र प्राप्तस्य रक्षणे उत त्र अपि च योगे त्र अप्राप्तस्य प्रापणे, वरं त्र वरणीयं, नोऽस्मदीयं ध्नं पाहि त्र रक्ष । हे वास्तोष्पते! यूयं त्र त्वं नोऽस्मान्~ सदा त्र सर्वदा स्वस्तिभिः त्र कल्याणैः पात त्र पाहि ।

अस्य सूäस्य त्रिभिर्मन्त्रौर्वास्तोष्पतिदेवः स्तुतोऽस्ति । वास्तोष्पतिदेवं स्तुत्वेदानीं कीदृशं वासयोग्यं गृहं भवितव्यमित्यस्मिन्~ विषये वैदिकानामृषीणां विचारः प्रस्तूयते । तद्यथा-

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्रा गावो भूरिश्रृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्ण परमं पदमवभाति भूरि ।।

अर्थादावां त्र पत्नीयजमानौ ता त्र तानि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्यै त्र निवासाय गन्तुं कामयावहै , यत्रा त्र यस्मिन्स्थाने भूरिश्रृंगा त्र बहुदीप्तयः गावः त्र सूर्यरश्मयः अयासः त्र भृशं गन्त्रयो भवन्तु, अत्राह त्र अत्रा खलु वास्त्वाधरभूते द्युलोके उरुगायस्य त्र बहुभिर्गीयमानस्य वृष्ण त्र कामानां वर्षितुः विष्णोर्महागतेः तत्परमम्~ त्र प्रसि.. निरतिशयं स्थानं ;विष्णुलोकः , वैकुण्ठः, आदित्य-मण्डलं वाद्ध स्वमहिम्ना भूरि त्र प्रभूतं अवभाति त्र स्पफुरतीत्यर्थः ।

एतादृशे वैदिकर्षिदृष्टे स्थाने वयं स्थातुं कामयामहे । यतो तल्लोकः ध्zुवोऽस्ति , बृहत्तमोऽस्ति , सहस्zद्वारसम्पन्नोऽस्ति, यशोभितोऽस्ति सर्वसुखसम्पन्नश्चास्ति । तद्धäमृग्वेदे

"बृहन्तं मानं वरुण स्वधवः सहस्zद्वारं जगमा गृहं ते ।"

अर्थात्~ हे वरुण! यत्~ वः त्र युष्माकं स्वध त्र स्वभावानुकूलं गृहमस्ति ते त्र तव तादृशं बृहन्तं मानं गृहं यत्~ खलु सहस्zद्वारयुä. तत्रा वयं जगम त्र गच्छामः,

यतः निवासार्थमुचितं स्थानं तदेवास्ति । तथा च-

"मो षु वरुण मृण्मयं गृहं राजन्नहं गमम् ।"

अर्थात्~ हे राजन्~! वरुणदेव! वयं मृण्मयं गृहं मा गमम् त्र न गन्तुमिच्छाम इत्यर्थः । तर्हि कीदृशं गृहं वयमिच्छामः? तत्राोच्यते यत्~-

"ता यंसतो मघव‰Ôो ध्zुवं यशश्छर्दिरस्मभ्यं नासत्या " इति।

अर्थात्~ यद्~ गृहं वयमिच्छामः तद्~ध्zुवं , यशोभितं छर्दिर्भवेत्~ । असत्या छर्दिर्न भवेदित्यर्थः । अर्थात्~ हे परमेश्वर! अस्मभ्यं तादृशं गृहं प्रयच्छतु यन्मृण्मयं तृणादिभिर्विनिर्मितं च न भवेदपितुध्zुवं छर्दिः' यशोभितं बृहत्तमेन मानेन सम्पन्नं सहस्zद्वारयुतं इष्टकाभिः प्रस्तरैः;पाषाणैःद्धवा विनिर्मितं स्यात्~ ।

तदानीमिष्टकापाषाणादिभिः गृहनिर्माणं भवति स्म इत्यस्मिन् विषये शुल्बसूत्रास्थमिष्टकानिर्माणविध्दिरद्रष्टव्या । यथा-

"हसते पाकशोषाभ्यां द्वात्रिंश%ागमिष्टका ।

तस्मादादरप्रमाणन्तु कुर्यान्मानाध्दिकं बुध् ।। "

संहिताबाह्मणश्रौतसूत्रोषु च येषां श्रुतिप्रतिपादितानां श्रौतयज्ञानां वर्णनानि सन्ति , तेष्वग्निचयनाख्यः यागविशेषः किमप्यध्दिकेन वैशिष्ट्येन सह प्रस्तुतः । तत्रोत्तरवेद्यां चितिनिर्माणं क्रियते , तस्मिन्नेव प्रसङ्गेऽनेक- विधनामिष्टकानां यथा- पद्या, अर्.पद्या, पादोनपद्या जानुमात्राी, अध्यर्.ा, अर्ोत्सेधपद्या, अर्.ोत्सेध अर्.पद्या, पादभागा, त्रिागरोहिणी, अर्.पादभागा, बृहती, वकरा, अर्.बृहती, चतुर्भागाद्यानामिष्टकानां निर्माणं भवति स्म ।

अत इदं सुस्पष्टमेव यद्वैदिककाले वास्तुशास्त्रां बहून्नतं सूक्ष्मातिसूक्ष्मचिन्तनसम्पन्नमासीत् । नैतदेवालमपितु तदानीन्तनं शिल्पविज्ञानं, रसायनविज्ञानं, भूमितिविज्ञानञ्चाप्यतीवोत्कृष्टमासीत् । भवननिर्माणकाले कीदृशं रसं मिश्रीकृत्य मिश्रणं निर्मातव्यं येन भवनं चिरस्थायि भवेदिति ज्ञानं रसायनविज्ञानेन, कीदृशं स्वरूपमाकारश्चेति शिल्पविज्ञानेन, कुत्रा भवनं निर्मातव्यमिति भूमितिविज्ञानेन सम्यग् बुद्ध्वा भवननिर्माणं भवति स्म । तत एवाधुनिकं वास्तुशास्त्रांक्ष्।तबीपजमबजनतमद्वआर्किटेक्चरेति समुत्पन्नम् । शास्त्रामिदमाङ्गलभाषायामुपनिब.. वर्तते परं विषयप्रतिपादनदृष्ट्या वैदिक-

वास्तुशास्त्रामाश्रित्यैव सम्पादितमस्तीति सुस्पष्टमेव प्रतिभाति । यतो हि वैदिकाधुनिकवास्तुशास्त्रायोर्मध्ये नास्ति कश्चि%न्नितेति ।

साम्प्रतिकं यद्वास्तुशास्त्रामुपलभ्यमानमस्ति तत्षड्वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रारूपं वेदस्य चक्षुःस्वरूपमङ्गान्तर्गतमस्ति । अङ्गमिदं स्थापत्यवेदेन सह सम्ब.मस्ति । ज्योतिषशास्त्रो त्रायः स्कन्धः सन्ति । सि.ान्तस्कन्धः, होरास्कन्धः, संहितास्कन्धश्चेति । सि.ान्तस्कन्धे गणितीयसि.ान्तानां सोपपत्तिकं विवेचनम् , होरास्कन्धे मानवजीवने घटितघटनानां गणितीयसि.ान्ताधरे व्यष्टिरूपेण चिन्तनम् , संहितास्कन्धे च समष्टिगतरूपेण भूगर्भवनस्पति-वृष्टि-मुहुर्तवास्तुविज्ञानादिविषयाणां विस्तृतं व्याख्यानमुपलभ्यते ।

अत एवातिप्राचीनकालादेव विश्वकर्मप्रभृतिभिः वास्तुशास्त्रावि%ि: शीतोष्णवर्षादिभिः रक्षार्थं मनुष्येभ्यः गृहनिर्माणं निर्दिष्टम् ।

तदुक्तञ्चापि-

"स्त्राीपुत्राादिकभोगसौख्यजननं ध्र्मार्थकामप्रदं

जन्तूनामयनं सुखास्पदमिदं शीताम्बुघर्मापहम् ।

वापीदेवगृहादिपुण्यमखिलं गेहात्समुत्पद्यते

गेहं पूर्वमुशन्ति तेन विबुध श्रीविश्वकर्मादयः ।।"

तथा च कस्मिन् गृहे निवासे सति कतिपुण्यपफलं लभ्यत इति तदर्थमप्युक्तम्-

"कोटिघ्नं तृणजे पुण्यं मृण्मये दशसङ्गुणम् ।

ऐष्टिके शतकोटिघ्नं शैलेऽनन्तं पफलं गृहे ।।'

अर्थादखिलं पुण्यं गेहादेव समुत्पद्यते । तृणनिर्मिते गृहे कोटिघ्नं पुण्यं, मृण्मये दशकोटिघ्नं पुण्यं , ऐष्टिके शतकोटिघ्नं , शैलनिर्मिते च गृहेऽनन्तं पुण्यपफलं प्रतिपादितमस्ति । तच्च गृहं कीदृश्यां भूमौ निर्मातव्यम्? तत्रा दिग्ज्ञानपुरःसरं कस्यां दिशि किं गृहं भवेदिति सचित्रामत्रा व्याख्यायते

गृहनिर्माणक्रमः-

भूपरीक्षां कृत्वा साधरपुरुषतस्त्वध् भुवं संशोध्य लोष्ठाश्मा- स्थिविवर्जिते देशे गृहं निर्मेयम् । पूर्वस्यां दिशि स्नानगृहं कार्यम् । आग्नेये पाकशाला विध्ेया । दक्षिणस्यां दिशि स्वापशाला , नैर्ऋत्यां दिशि आयुधशाला, पश्चिमे भोजनशाला, वायव्ये पशुशाला, उत्तरस्यां द्रव्यनिक्षेपगृहम्, ऐशान्यां देवमन्दिरञ्च निर्मातव्यम् । तदुक्तं. सनत्कुमारीयवास्तुशास्त्रो-

"स्नानागारं दिशि प्राच्यामाग्नेय्यां पचनालयम् ।

दक्षिणे शयनागारं नैर्ऋत्यां शस्त्रामन्दिरम् ।।

पश्चिमे भोजनागारं वायव्ये पशुमन्दिरम् ।

भण्डारं चोत्तरस्यां तु ऐशान्यां देवमन्दिरम् ।। "

मुहुर्त्तचिन्तामणावपि-

"स्नानस्य पाकशयनास्त्राभुजेश्च धन्यभाण्डारदैवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः ।

तन्मध्यतोऽथ मथनाज्यपुरीषविद्याभ्यासाख्यरोदनरतौषध्सर्वधम ।। "

सनत्कुमारवास्तुशास्त्रोक्तदिशा गृहनिर्माणमेवं विध्ेयम्-

वृ.वसिष्ठमतानुसारम्~-

“ऐन्द्zाग्न्योर्मथनं मध्ये याम्याग्न्योर्घृतमन्दिरम्~।

यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम्~।।

राक्षसोजलयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम्~।

तोयेशानिलयोर्मध्ये रोदनस्य गृहं भवेत्~।।

कामोपभोगशयनं वायव्योत्तरयोर्गृहम्~।

कौबेरैशानयोर्मध्ये चिकित्सामन्दिरं सदा ।।

महेन्द्zेशानयोर्मध्ये सर्ववस्तुषु सzzzzहः ।

सदनं कारयेदेवं कzमादुãानि षोडश ।।

अर्थान्न्यूनतमं षोडशप्रकोष्ठात्मकं गृहं तु भवेदेव । तस्य स्वरूपं यथा

एवमुपर्युãविध्निा वास्तुशास्त्रासम्मतं गृहं निर्माय य कश्चिदपि निवसति सो¿पूर्वं पफलं प्राप्नोति । तदुãमथर्वे-

“इहैव ध्zुवा प्रतितिष्ठ शाले¿श्वावती गोमती सूनृतावती । उफर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय ।।”

सर्वसमृद्धिदो वास्तुः वंशवृद्धिकरः पालकः पोषकश्च भवति । इदमेव वास्तुशास्त्रामाध्ुनिकैरालैरार्किटेक~;ातबीपजमबजद्ध नाम्ना स्मर्यते । ते हि विद्वांसः आर्किटेक्चर ;ातबीपजमबजनतमद्ध इत्युच्यन्ते । परमिदं स्पष्टं भवति यदाालभाषायामुपनिबद्धं तच्छास्त्रामस्माकं वास्तुशास्त्राानु- सृतमेवास्तीति । नास्त्यत्रा लेशतो¿पि सन्देहस्यावसरः ।

;इत्यलमतिविस्तरेणद्ध

Ancient Hindu Law Against womens' property rights and their succession procedure.

Together With succession Act 1956.[3]

Hindu law is generally believed to have been derived mainly from Vedas, followed by Dharmashastras, which are supposed to have been preceded by and elaborated from the Dharmasutra. Dharma was in fact a much wider term including religion, social, moral, domestic and other regulations including legal rules as well. There are usually three principal sources of *dharma* in the Dharmaśāstra

1) śruti - literally "what is heard," but referring to the Vedas or Vedic literature,

2)smṛti literally "what is remembered," but referring to the Dharmaśāstra texts as well as other Sanskrit texts such as the Purāṇas and the Epics (*Mahābhārata* and *Rāmāyaṇa*),

3) ācāra literally "practice," but referring to the norms and standards established by educated people who know and live by the first two sources of dharma.

The *smṛtis* are metrical texts. There are hundreds, perhaps thousands, of texts that fall into this category, but the famous *smṛtis* among them are Manu and yājnavalkya. The ancient Hindu jurists generally distinguished between the rules relating to religious and moral observances(Aachara and Prayaschita) on the one hand, and those relating to positive law(Vyavahara) on the other. The succession (dayabhaga) comes under the vyavahara bhaga. The two major law treatise the Dayabhaga of Jimutavahana and the Mitakshara by vijnanesvara focus on succession procedure

Succession implies the act of succeeding or following, as of events, objects, places in a series. In the eyes of law however, it holds a different and particular meaning. It implies the transmission or passing of rights from one to another. In every system of law provision has to be made for a readjustment of things or goods on the death of the human beings who owned and enjoyed them.

[3] TANUJA MOHANTY, PH.D SCHOLAR, DEPT. OF SANSKRIT, PONDICHERRY UNIVERSITY, KALAPET - 14

This paper deals with the ancient law against womens' property rights and their succession together with modern cuccession act.

The property held by a woman is called "women's property" or "Stridhan". The word Stridhana is derived from two words stri (meaning woman) and dhana (meaning wealth). It is used however in different senses in different schools. In modern hindu law stridhana denotes not only the specific kinds of property enumerated in the smritis, but also other species of property acquired or owned by a woman over which she has absolute control and she forms the stok of descent in respect of such property, which accordingly devolves upon her own heirs[4].

In the ancient smritis and 'Dharma shastras' (for the most part dating back to 200 BC-400 AD), which were the first systematic treatment of hindu law, the question of property rights and inheritance formed one of the important aspects of civil law, with the more controversial question of women's rights also being discussed. This topic contains explanation of these things regarding woman's property. These are as follows:-

1- What constitutes stridhan ?
2- What are the rights of a woman over her stridhan?
3- What is the order of succession to stridhan ?
4- What is the Property rights status of widow women?

First of all I will start with the first question, ***what constitutes stridhan ?*** The old sages like manu, the mitakshara and Jimutavahana have given their views regarding this stridhana(woman's property).

The Mitakshara and the authorities took the term "stridhana" in its etymological sense as incluiding all kinds of property of which a woman had become the owner, whatever the extent of her right over it.[5] Jimutavahana restricted the term to that property of the woman over which she had absolute control even during the life of her husband.[6] Following the Mitakshara Vyavahara mayukha made a distinction between technical and non-technical stridhana for the purpose of inheritance. According to him all kinds of stridhana that are enumerated in the smritis as technical stridhna,[7] while non-technical stridhana includes every type property

[4] Jhon D.Mayne, treatise on hindu law and usages(west Bengal: Bharat law house,1986), at 840.
[5] Mitakshara,11, xi,2-3
[6] Dayabhaga, iv, 1, 18
[7] Vyavahara Mayukha, iv, x, 18, 24-27

excluding the technical stridhana. Manu says six fold property of woman.[8] Followings are six fold property:-

1- What was given before the nuptial fire(Adhyagni)
2- What was given at the bridal procession(Adhyavahanika)
3- What was given in token of love (Pritikarmani dattam)
4- What was received from a brother
5- Received from a mother
6- Received from a father

According to Vijaneswar in Mitakshara the stridhana are as follows: "That which was given by the father, by the mother, by the husband or by a brother and that which was presented by the maternal uncles and the rest at the time of wedding before the nuptial fire; and a gift on a second marriage or gratuity on account of supersession.

Jimutavahana has described stridhan affirmatively and negatively. According to him, affirmatively means all gifts from relations constitute stridhana except a gift of immovable property made by the husband, and that gifts from strangers also constitute stridhana if made before the marriage.

Now I am going to explain about the second question; ***What are the rights of a woman over her stridhan?***

Manu stated that a wife, a son, and a slave could have no wealth exclusively their own, the wealth which they may earn is regularly acquired for the man to whom they belong.[9]But the effect of these texts has been counteracted by others of a contrary import, and there has been gradually developed the law of stridhan, which forms a singular chapter of
ancient law

The woman has an absolute, exclusive dominion over all her *Stridhan* including movable and immovable property and has the power to sell, alienate or give it away as she pleases both during her lifetime and thereafter. Her husband and / or his family members have no rights over a woman's *Stridhan*.

[8] Manusmriti, ix-184
[9] Manusmriti,viii, 416.

It is usually practical and preferable that any girl especially educated girls of today maintain a list of their *Stridhan* as also become capable of looking after their own *Stridhan* in terms of its security such as opening a bank locker in their single names for the purposes of storing jewellery and instruments of money, property etc. or keeping it under their lock and key.

The husband's right over the property that the wife brought with her subsequent to her marriage was absolute. All the property that belonged to the wife that was not included in the dowry was called paraphernalia. This was her absolute property over which the husband had no control[10]. Also, the husband acquired no beneficial interest in his wife's property by marriage. It was only in times of pressing need that he could use his wife's separate property,[11] but he would have a strong moral obligation to return the same or the value of it.

The author of the Dayabhaga makes this absolute dominion follow from his definition of stridhan; for he applies the name stridhan only to such descriptions of property as are absolutely at the disposal of a woman.[12] The Mitakshara contains no express provision on the subject.

In the Vedic age, we do not learn much about the property rights of females. From one verse, we learn that an unmarried girl has a share in her father's property even if she has brothers. But it is vague. However as society flourished and became more complex, inheritance and transmission of private property became of paramount importance.

Now I am starting the explanation about the third question; ***What is the order of succession to stridhan ?***

In the Hindu law, the order of succession is partly given by direct enumeration of heirs, and is partly left to be deduced from certain general rules. From the earliest ages various laws were set down. But we do not learn much about the position of daughters. It was agreed that just as a son had the first claim on his father's property, so too daughter shall inherit her mother's *Stridhan*. The order of preference was unmarried daughters, married but poor daughters, married and well-off daughters. A son can claim it only if there were no daughters or if the mother in her lifetime had made it over to him. Similarly the consensus was that if there

[10] A.N. Saha, Marriage and Divorce (Calcutta: Eastern Law House, 1996), at 7.
[11] E.J. Trevelyan, Hindu Family Law (London: W. Thackeray & Co., 1908), at 73.
[12] Dayabhaga, Ch. IV, Sec. I, 18.

were no sons, then the daughter shall inherit all her father's property. It was explained that both the son and daughter come from the father's body and therefore there is no essential difference between them. Hence "No one else can be a heir when a daughter is present. If there is no son, then the daughters or the only daughter shall inherit everything.

First, the important texts of the smritis on succession to stridhana may be brought together. Manu said that the six kinds of stridhana,[13] as also ***anvadheya*** stridhana and gifts made by the husband through affection, should go to her progeny if she dies in her husband's lifetime. Manu[14] further said that when a woman was married in one of the five forms of marriage example – Brahma, Daiva, Arsa, Prajapatya and Gandharva and died without issue her stridhana goes to her husband and if she was married in the Asura and the other two forms it went, if she died issueless, to her mother and father.

Mitakshara order of succession for all kinds of stridhana, other than sulka and maiden's property, is as follows: (1) unmarried daughter; (2) married daughter who is indigent (3) married daughter who is well provided for; (4) daughter's daughters; (5) daughter's son; (6) sons; (7) son's sons; (8) husband (if the woman was married in one of the four approved forms); (9) sapindas of the husband in the order of propinquity; on failure of any sapinda of the husband, her mother, then her father and then the sapindas of the father (before it goes to the Crown). But if the woman was married in one of the unapproved forms, then on failure of her descendants her stridhana went to her mother, then to her father and then to the father's sapindas in the order of propinquity. On failure of the sapindas of the father it would (by analogy) go to her husband and then to his sapindas (before going to the Crown).

The Dayabhaga provides for a readjustment of the order of succession, which was originally confined to the family, by the recognition of consanguity to some extent, in addition to the agnatic relationship. Dayabhaga's rules on the subject are not simple. Jimutabahana devides stridhana property into four categories; 1- Sulka, 2- Yautaka, 3- Anvadheyaka and 4- ayautaka.[15]As regards sulka , Jimutabahana[16] follows the rules which were propounded by the mitakshara. For the yautaka type of stridhana, Jimutabahana quoted the verses of manu that the

[13] Manu IX, 195
[14] IX, 196-197

[15] Daya, ch.IV
[16] Daya, IV. 3. 29

property which was given to the mother on her marriage(yautaka) was to go to her unmarried daughters.[17]

Giving focus on the **Property right status of widow women** Vedic age did not give rights to widow women to inherit her husband's property. Boudhayana[18] states that the Vedas declared no inheritance to a widow. Apastamba[19]also rejected the widow as the successor of her husband's property.

The above discussion giving a clear conclusion that a women as a widow enjoyed very limited legal and economic status during vedic time.

Hndu Succession Act 1956

Till 1956 which hindu law was ruling over this society, that was little changed on June 1956. According to this act womens should get same share of property as men.the Hindu Succession Act of 1956 (September 2005), have improved the property rights of Hindu women. By this act the daughter is recognized as heir by birth in the same manner as her brothers. The sections of the Act did not allow widows remarrying to inherit the property of their deceased husband, have been repealed. The hindu succession act 16 has discussed about the procedure of stridhana property partion. According to this heirs are as follows -

stridhana
⇩
First heir (Her son/daughter)
⇩
Second heir (husband)
⇩
Father
⇩
Father's blood relatives
⇩
Mother's blood relatives

[17] Manu,IX. 131

[18] Boudhayana D-11.2.3.46

[19] Apastamba D-11.6.14.2-3

Hindu Succession Act, daughters still has limited rights regarding ancestral property. Regarding widow it stated that now it is possible for hindu widow to succeed even to the whole property of her husband by will, subject to the legal right of certain dependents of the deceased husband for maintance.

Conclusion

from these above discussion it appears that a women as a maiden as a wife and as widow enjoyed very limited rights on property during veda and smriti time, but present hindu law is different from ancient. It given focus on womens' equal share on her parental property as like a men.

The process of inference in the light of Mimamsa System

Dr. Bhagaban Panda

Dept. of Sanskrit, Govt. Vidarbha Institute of Science & Humanities, Amravati, Maharashtra

Knowledge, as it is defined in Mimamsa system, is of two kinds valid and invalid. Valid knowledge is the knowledge of an unknown real knowledge[xxv]. The means of valid knowledge or pramanas, according to Bhatta school of Purva Mimamsa, is a knowledge which does not fail to recognize[xxvi] whereas, Prabhakaras hold pramana as 'valid knowledge' (but not the means of valid knowledge). He opines that pramana or valid knowledge as 'experience, which is totally different from remembrance'[xxvii]. However, the numbers of pramana, according to Kumarila Bhatta, is six whereas; according to Prabhakara it is only five[xxviii]. Those six pramanas are Perception, Inference, Similarity, Analogy, Presumption and Negation.

Among these pramanas, inference or anumana as defined in Shabara Bhashya is 'a cognition of an object not in direct contact and forming one of the two sides to a known relation, one of which is directly apprehended'[xxix]. Let us analyze the above definition of inference given by Shabarasvamin. This definition contains three necessary conditions. Those are asannikruste buddhih, jnatasambadha and ekadeshadarshana.

Asannikruste buddhih means, 'the knowledge of an object, which is not in direct contact with sense organs'. The term 'jnatasambadhasmarana' indicates that there should be a known relation between two objects, which are invariably related with each other.

Ekadeshadarshana means 'of which one should be directly apprehended'. It means out of those two objects, which are invariably connected with each other, one should be seen from a distance. In simple language, ekadeshadarshana refers to vyapya darshana.

Now, let us organize this into a sequence.

First:	ekadeshadarshana	(vyapya darshana)
Then:	jnatasambadhasmarana	(vyapti smarana)

Finally: asannikruste buddhih (anumiti)

An example like ‘this mountain possesses fire because of smoke’ can present a clear picture of this format. According to Mimamsa system, smoke is ekadesha (vyapya), because it is pervaded by fire. The word jnatasambadha indicates to a known relation (say, relation of smoke and fire) i.e. ‘where there is fire there is smoke’. So the process of inference in this system appears like this:

1. Dhuma darshana
2. Vyapti smarana
3. Anumiti

There is no scope for ‘application’ on paramarsha here as Nyaya holds. Mimamsakas hold ‘buddhi’ or knowledge as inference. From the above process of inference it is clear that Mimamsa system does not require the third component called paramarsha at all.

This definition of inference as given by Shabarasvamin, contains two important terms like jnatasambadha and asannikrustabuddhi. These two terms have been interpreted by later Mimamsakas in various ways. Let us discuss them one by one.

Four alternative interpretations of jnatasambadha given by Kumarila:

Kumarila Bhatta, the author of Shlokavarttika, derives four possible alternative meanings of the term jnatasambadha.

First Interpretation:

The first interpretation, as he suggests, is pramata jnatasambadhah[xxx]. Jnatasambadha means the knower, who knows the invariable relationship of probans and probandum i.e. between smoke and fire. The compound has been dissolved by him in two ways such as: bahuvrihi and karmadharaya. When it is bahuvrihi it expresses the meaning like jnata sambhadhah yena sah[xxxi] (the knower, who already has experienced the sambandha). When it is karmadharaya it expresses the meaning like jnatah sambadhah yatra[xxxii] (where the sambadha has been experienced i.e. pakshaekadesha). Thus, the form of inference, according to his first interpretation, follows like this: when such a person (pramata, who knows the invariable concomitance of smoke and fire) happens to see smoke from a distance (somewhere in the mountain), then he remembers the invariable concomitance and immediately the inferential concomitance i.e. this mountain possesses fire arises in him.

Second Interpretation:

His second interpretation suggests that the compound may be explained as referring to the substratum (ekadeshin), where the relationship of smoke and fire is apprehended[xxxiii]. Here, jnatasambadha stands for similar instances (sapaksha)[xxxiv]. There are many places where smoke and fire are seen together like kitchen etc., and the most common place like mountain etc, where after observing smoke the fire is inferred. The former one is called paksha whereas the later one is called sapaksha.

The paksha and sapaksha both are ekadeshin (the instance) whereas smoke and fire both are ekadesha (the relata). To fit the present context we may quote Parthasarathi Mishra’s definition of inference. Inference, according to him, is an ekadesha (for example, smoke), of a sapakshaikadeshin (for example, kitchen), where invariable concomitance of smoke and fire has already been recognized. And when it will be perceived in the pakshaeikadeshin (i.e. mountain) there arises the cognition of another ekadesha and this later cognition is called inference’[xxxv]. Therefore, the form of inference on the basis of second interpretation is ‘*anuman sapakshasya ekadeshadarshanadekadeshantare asannikruste budhih*’.

Third Interpretation:

The third alternative interpretation of Kumarila Bhatta takes a new turn. Here, he derives the meaning of the compound jnasambadha as a ‘known relationship’. He dissolves the term with the help of karmadharaya samasa[xxxvi]. And the word ekadesha refers to a member of this relationship. The relationship only can occur between two terms and members. Here, the members are smoke and fire. So, the inference, according to his third interpretation, is the cognition of fire (say, second member) of a known relationship holding from the perception of smoke i.e. first member.

Fourth Interpretation:

The fourth possible interpretation of the compound ‘jnatambadha’ refers both linga and lingin, whose relationship is known[xxxvii]. That which includes another thing is called linga and lingin is that whose presence is inferred by linga. Smoke always indicates the presence of fire therefore it is linga and fire is being indicated by smoke therefore it is called lingin. Hence, inference occurs when on the perception of one part (smoke) of a logical whole, the cognition of the second part (fire) arises from a known relationship i.e. invariable concomitance between two parts[xxxviii].

Prabhakara theories of inference

On the other hand, Prabhakara Mimamsaka, another commentator of Shabara Bhashya, interprets the compound jnatasambadha as a 'known relation'. So, the inference, in the words of Prabhakara, is 'a knowledge which arises of that which is not in contact with sense organs and which arises after the perception of one part'[xxxix]. Smoke is such an object whose relationship is established with fire and which takes place somewhere in the mountain. The knowledge of fire, which arises from the perception of the same, is not in contact with the sense organs.

The interpretation of the word asannikrushta

Further, both the Mimamsakas have come forward to define the word asannikrushta. According to Kumarilabhatta, the word asannikrushta, which literally means 'not in contact with the sense organs', is non-determined. By giving the meaning 'non-determined' he means to exclude two things such as: 'the determination of the inferable object in that form' and 'the determination of that in the contrary form'[xl]. For example, the inferential cause like fire etc. According to him, if the very existence of inferable object i.e. fire will be previously determined through sense perception etc. then it would be a restatement here (i.e. in the case of inference). Similarly, it would be non-valid if it is determined as non-existing. Therefore, he has explained the term as non-determined.

On the other hand, Prabhakar Mimamsaka, explains the term in a different way. According to him, the word 'sannikrushta' means remembrance[xli], and asannikrushta means that which is different from remembrance. Because this can be a cause to dust etc. As a matter fact, Shalikanatha, the author of Prakaranapanjika, explains the word keeping the meaning unchanged[xlii].

A comparative study of both the schools provides some notable observations. The way Kumarila explains is little complicated one. He gives all possible interpretations, from various angles. On the other hand, Prabhakara's definitions are seem to be simpler and to the point. Hence, the later one seems to be more approaching.

Kinds of inference:

First type

The tradition of classifying inference into svartha and parartha, perhaps, has been started from Dignaga. Pre-Dignaga school of Indian philosophy has nothing to say in this regard[xliii]. However, there is no reference of such division either in Jaiminiya sutra or in Shabara's commentary. But in Manameyodaya the inference has been divided into two such as: svartha (inference for oneself) and parartha (Inference for others). Inference for oneself (svartha) occurs when fire etc. is inferred after seeing smoke etc. through the remembrance of invariable concomitance[xliv]. So, this process needs three steps.

Hetu darshana	(perception of smoke somewhere in the mountain)
Vyaptismarana	(remembrance of invariable concomitance of probans and probandum)
Anumiti	(the knowledge 'that there is fire on the Mountain').

A close observation can direct that the definition given by Shabarasvamin and that of present one is in no way different.

The inference for others, as it is defined in Manameyodaya, is 'some object (some inferable object i.e. fire etc.) are known through the words of another'. This is an inference of statements. Here, somebody after experiencing for himself tries to convince to somebody else through some statements. Those statements, which are known as syllogism, are like this:

Proposition (pratijna)	-	'mountain is fiery'
Reason (hetu)	-	'because there is smoke'
Example (udaharana)	-	'where there is smoke there is fire as in the kitchen'

Here, a further discussion continues regarding the numbers of avayavas. Narayana, the author of Manameyodaya, criticizes Naiyayikas saying 'we, unable to put up with repetition, speak of three members, either ending with the example or beginning with the example'[xlv]. In either way they accept only three-membered syllogisms. We have seen the statement ending with example. Now let us see the proposition beginning with example.

Example (udaharana) :	where there is smoke there is fire
Application (upanaya):	mountain possesses smoke (which is pervaded by fire)
Conclusion (niganama):	therefore, the mountain is fiery.

Mimamsakas hold that by premise the purpose of the conclusion and by the reason that all the application are served. Then why unnecessarily five statements will be accepted?

Second type:

A further division of inference is available in the commentary of Shabara svamin on Jaiminiya Mimamsa sutra [xlvi] . He divides inference into two like pratyakshatodrushta sambdha and samanyatodrushta sambadha. The definition of these terms has not been defined but has been illustrated by him. The commentator explains pratyakshatodrushta sambdha as 'from the perception of smoke the form of fire is inferred'[xlvii]. Because it is based on the relationship, that which is directly perceived. The relationship, which has been experienced previously somewhere in the kitchen etc. After remembering invariable relationship between smoke and fire, whenever, somebody sees smoke somewhere on the mountain, a certain knowledge arises in him like 'this mountain is fiery'. This is what is called pratyakshhodrushtam.

The inference that based upon a generalized relationship has been illustrated by Shabarasvamin like this: one can infer that there is motion in the sun because it changes its place like other movable objects like Devadatta etc'[xlviii]. Here, the movement of the sun cannot be perceived directly but can be inferred from its motion (i.e. changing place from time to time). So, from the above instance we can formulate a general statement like: 'whenever an object changes its place it has motion. This instance is based upon a known fact. Therefore, it is called inference with generalized relationship or samanyatodrushta sambadha.

Kumarila Bhatta's interpretation on second type:

The above division of inference created a room for Kumarila Bhatta to raise an objection. He opposes it saying 'there is mutually exclusiveness between these two classes of inference'[xlix]. He finds no difference. The relation of smoke with fire is not directly seen. So, all so the case of changing position and movement. On the other hand, if somebody claims saying that though the relationship is not directly seen but it has been experienced directly in kitchen etc. we reply them like the relation between change of position and movement is also cannot be seen directly but it can be assumed from the activities of Devadatta. Hence, both the illustrations can be applied in samanyatodrushta[l]. He, therefore, rejects the term pratyakshatodrushta and puts visheshyatodrushta in its place. According to Kumarila, a division must possess some unique characteristics. But it does not happen in case of pratyakshatodrushta and samanyatodrushta, because vishesha is opposite to samanya but not to pratyaksha. Visheshyatodrushta or seen by particulars type of inference, according to Kumarila Bhatta, is based on an invariable relation between two particulars. It has been illustrated like this. A person observes a particular fire produced out of some fuel like cow dung etc. with its effect that is smoke. And one day he happens to see a particular string of smoke somewhere in the mountain then he remembers the relation between the two particulars and then he concludes that a particular fire which exists on mountain, which is not in contact with our sense organs. It is called so because it is based upon a particular relation of a particular perception[li].

On the other hand, Samanyatodrushta is knowledge of the relation by perception of two general objects. Kumarila keeps the idea unchanged with Shabara in this connection[lii]. However, samanyatodrushtanumana deals with the class of objects.

The example is the familiar inference of the fire with smoke in the hill.

Prabhakara Mishra's interpretation on second type:

Prabhakara Mimamsakas explain Shabara's division of inference in a different way. He classifies inference on the basis of the self-property of the object of inference (sadhya). Sometimes the self-property of the probandum is perceptible and sometimes it is imperceptible.

When it is perceptible it is called drushtasvalakshana and when it is not perceptible it is called adrushtasvalakshana. So according to him, inference is of two kinds that is drushtasvalakshana and adrushtasvalakshana [liii]. The self-property of the object of inference that is fire-ness is perceptible. That is why this is the example of the first category[liv]. But in the case of second one the self-property of the prabandum is imperceptible. For example, action or movement and potency (shakti)[lv].

Third type:

Third type of classification of inference also has been accepted by the system. Of course, Shabarabhashya has nothing to say about it. Prabhakaras do not say anything about it also. Kumarila Bhatta also does not mention this classification. But it is Narayana, the follower of Bhatta school of Mimamsa, who classifies inference into three like anvaya-vyatireki, kevalanvayi and kevela-vyatireki[lvi]. This classification is based upon the invariable concomitance.

The first one is kevalanvayi linga or purely positively concomitant. The existence of Prabandum where there is the existence of probans is called kevalanvayi vyapti or positive pervasion. And inference, which possesses anavayivyapti is called kevalanvayi or only positive inference[lvii]. For example, the knowledge manifested by knowledge, because it's knowledge like jar etc. Here one cannot produce a negative example because all the objects can be illustrated by knowledge. As it is impossible to produce a negative example of the inference hence it is called Kevalanvayi anumana.

A kevalavyatireki vyapti or only negative perversion occurs there where the non-existence of probans is seen in case of non-existence of the probandum. And the inference, which possesses only negative invariable concomitance or kevalavyatireki vyapti, is called only negative inference[lviii]. For

example, every cognition is self-manifesting because it is cognition. Where there is no self-manifestedness there is absence of cognition-ness. For example, say a pot. Here it is not possible to produce a positive example i.e. what is self-manifesting is also cognition. Therefore, it is called only negative inference.

That is called an inference of both positive and negative or anvayavyatireka anumana, which contains both the type of invariable concomitance[lix]. In other words, the inference containing both the positive and negative pervasion is called anvayavyatireka. For example, the mountain possesses fire because of smoke. We can have it in both the ways i.e. 'where there is smoke there is fire' – positive pervasion and 'where there is no smoke there is no fire' – negative pervasion. And the combination of both the pervasions generates a third one called positive and negative pervasion as well.

Among these three types of inferences, the followers of Kumarila, however, do not accept the only negative inference[lx]. And in its place they put the fifth variety of valid knowledge called anupalabdhi.

-0-

व्याकरणषास्त्रे करणत्वमीमांसा

डा0 विमलेश झा

द्वारा मधुकान्तमिश्र,पोस्टलकालोनी,

बरारी,भागलपुर; बिहारम्

नापरिचितं यद् विभिन्नेषु शास्त्रेषु करणत्वन्निरूपितं विद्वद्भिः। तद्यथा व्याकरणषास्त्रे कारकरूपेण, साहित्यषास्त्रे इन्द्रियरूपेण, शरीररूपेण च ज्योतिःषास्त्रे दिनस्यैकभागरूपेण, दर्षनषास्त्रेऽसाधारणकारणरूपेण ,विधिषास्त्रे च लिखितप्रमाणरूपेण गणना करणस्य क्रियते। उक्तषास्त्रेषु करणस्य व्याख्या लभ्यते पर ´ ्चास्य विषिष्टा व्याख्या व्याकरणदर्षनषास्त्रयोः एवान्यषास्त्रापेक्षया वृहत्तमा प्राप्यते। अतः करणस्य विषिष्टव्याख्यायै सर्वप्रथममिदं ज्ञानमावष्यकं यद् व्याकरणषास्त्रेषु अनन्यतमपाणिनीयव्याकरणे करणस्वरूपं कीदृषम् ? अपि चान्येषु संस्कृतहिन्दी आङ्ग्लव्याकरणेषु करणलक्षणं व्याख्या च कथम्प्रतिपादिते वैयाकरणैः ? पुनष्च दर्षनषास्त्रे करणम् इत्यनेन कः अभिप्रायः ? इत्येतेषां प्रष्नानां समाधानाय तत्र सर्वप्रथमं पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या करणस्वरूपं पश्यामः।

संस्कृतव्याकरणे करणषब्दस्तावत् क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या श्डुकृ ´ ् करणे1 ष्ष् इत्यस्माद्धातोः ष्करणाधिकरणयोष्च2ष् इति सूत्रेण ल्युट्प्रत्ययेन युवोरनाकौ3 इत्यनेन च अनादेषेन निष्पद्यते । करणकारकनिरूपणावसरे पाणिनिना प्रथमकरणंसज्ञासूत्रमुक्तंसाधकतमं करणमि 4 ति। अत्र षिधू संराद्धौ इत्यस्य हेतुमण्यन्तस्य सिद्धयतेरपारलौकिके इत्यात्वे राध साध संसिद्धौ इत्यस्य वा ण्यन्तस्य साधकषब्दः प्रयोज्य कर्ता सिद्धयतः साध्यवतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् 5। अपि च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकत्वं करणत्वमिदमेव लक्षणं साधकतमत्वस्य 6। अस्य सूत्रस्यार्थः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्7। अत्र क्रियासिद्धावित्यस्य क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः। प्रकृष्टन्तावद् व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिः। उपकारकं च कर्ता क्रियायां जनयितव्यायां यत्सहायभूतम् ।साधकतममित्यस्य त्यक्त्वा प्रकृष्टोपकारकमिति। इत्थं कर्तृव्यापारा धीनयदव्यापाराव्यवधान क्रियानिष्पत्तिस्तत्तस्यां करणसंज्ञमित्यर्थः। यद्यपि क्रियासिद्धौ सर्वाणि कारकाणि उपयुक्तानि पर ´ ्च करणमत्यन्तउपयोगत्वं प्रतिपादयन् भट्टपादनागेषेन उक्तम् यद् व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टतवमिति8। पुनष्चैतत्सम्बन्धे भर्तृहरिआह -

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद् व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्9।।

पद्याषयो वर्तते यद्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धिर्विवक्षितो भवति तद्व्यापाराश्रयभूतवस्तुनः करणसंज्ञा क्रियते। इदमेव कारणं यदधिकरण इत्यादिकारकाणामपि उक्तविषिष्टताकारणाद् विवक्षावषाच्च करणसंज्ञा भवति। यथा

स्थाल्या पच्यतेइत्यत्र स्थालीरूपाधिकरणं पाकक्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारक भूते सति करणरूपेण व्यवहृयमाणमस्ति। तदुक्तम्-

वस्तुतस्तदनिर्देष्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृष्यते यतः 10।।

पुनश्चास्मिन् सूत्रे कौमुद्यामेका शङ्का कृता यत्तमब्ग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः11। अस्याषयोऽस्ति यत् सूत्रे साधकतमन्नोक्त्वा केवलं साधकमेवोच्यताम्। एतद्विषये श्रीमता भट्टपादनागेषेनोक्तम् संसिध्यर्थक साधधार्तोर्िनिष्पन्नसाधकषब्देनैव यद्व्यापाराऽनन्तराव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्करणमित्यर्थलाभः सिद्ध इति प्रष्नः 12। अत्रायमाषयो यत् कारके इति सूत्राधिकाराद् एव सिद्धे पुनस्साधकग्रहणादेव प्रकृष्टसाधकमित्येव लाभः। तमब्ग्रहणसमस्यायाः उत्तरे गंगायां घोष इत्यादौ तमब्ग्रहणादेव सप्तमी भवितुमर्हति, यतो हि तमब्ग्रहणाभावे साधकमित्येव उक्ते सति तुल्यन्यायत्वाद् गंगायां घोष इत्यत्रापि ष्स्थाल्या पच्यते ,धनुषा विध्यतीत्यादिवत् करणापत्तेरिति चेन्न। पुनष्च आधारोऽधकरणमित्यत्र आध्रियन्तेऽस्मिन्नित्याधार इति व्युत्पत्त्या क्रियाऽऽश्रययोः कर्तृकर्मणोधारणक्रियां प्रति सर्वाऽवयवव्याप्ता य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् इति अर्थेन तिलेषु तैलमित्यादावेवास्य प्रवृत्तिः। पर´्च यद्यत्र आधार द्विविधो मन्यते- गौणमुख्यत्वात्।घोष इत्यत्र सामीप्याद् गंगायामाधारत्वमुपचरितं व्याप्त्यभावात् नात्र मुख्याधारः। मुख्याधार आधेयेन व्याप्यते यथा तिलेषु तैलम् , कटे आस्ते इत्यादौ तैलेन आधेयेन आधारभूतस्तिलाः व्याप्ताः। पुनष्चात्र नव्याः नागेषभट्टाः आधारोऽधिकरणमित्यस्मिन् सूत्रे सर्वप्रथमं मुख्याधारमेव स्वीकृत्य अनन्तरं स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारस्यापि ग्रहणं स्वीकुर्वन्ति 13। प्रकृतसूत्रे यदि तमब्ग्रहणन्न स्यात्तर्हि गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय14इति परिभाषया मुख्याधारस्यैव अधिकरणसंज्ञा भविष्यति ,तदा गंगायां घोष इत्यस्य सिद्धिः दुर्लभा। अपि च कारकाधिकारवषात्तमब्ग्रहणं विनापि साधकंकरणमित्यनेनापि साधकतमार्थस्य अवगमनं भवेत्। तत् किं तमब्ग्रहणेन ? तदैतत् तमब्ग्रहणं व्यर्थो भूत्वा ज्ञापयति यद् इह कारकाधिकारे इतः सूत्रादन्यत्र विना तमब्ग्रहणेन प्रकर्षो नाश्रीयते इति। तेन आधारोऽधिकरणमित्यनेन गंगायां घोष इत्यादौ अमुख्यस्य गौणस्य अव्याप्तस्य गंगादिपदस्य अधिकरणसंज्ञा सिद्धा इति काषिकान्यासकारः 15।

भाष्यकारमनुसृत्यसूत्रे यत्तमब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति आचार्यः यत् कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवति इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?अपादानमाचार्य किन्न्यायं मन्यते। यत्र सम्प्राप्य निवृत्तिः।तेनैव स्याद् ग्रामादागच्छति , नरादागच्छतीति। सांङ्काष्येभ्यः पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतरा इत्यत्र न स्याद्। पुनष्च तिलेषु तैलं , दध्निसर्पिरित्यादौ न स्यात्। कैयटमनुसृत्य सूत्रस्थ तमश्श्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्येभ्योः प्रकर्षो नाश्रीयते। पुनष्चात्र नागेषभट्टमनुसृत्य सूत्रे कारकाधिकारत् क्रियानिरूपितातिषयितकारकत्ववत्करणमित्यर्थः16।

करणसंज्ञानन्तरमत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया17 इति सूत्रेण तृतीयाविभिक्तिः विधीयते। यथा रामेण बाणेन हतो वालिरित्यत्र रामाभिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यो यो बाणनिष्ठो व्यापारस्तज्जन्य यत् प्राणवियोगरूपं फलं तदाश्रयो बालीति। अपि च रामो बाणेन वालिन हन्तीत्यादौ कर्तृप्रत्यये बाणव्यापारजन्यो यो बालिनिष्ठप्राणवियोगस्तदनुकूल रामकर्तृको व्यापार इति बोधः18। कौण्डभट्टस्तु अत्र करणं व्यापारयुक्तमेव मन्यते। तद्यथा साधकतमं करणमित्यत्र तमबर्थः प्रकर्षः सा च अव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्तेति19।

पुनश्च पाणिनिना द्वितीयङ्करणसंज्ञासूत्रमुक्तम्-दिवः कर्म च 20 । दिवषब्दस्तावदत्र दिवुधात्वर्थवाचकः। चकारादेवात्र करणसंज्ञा क्रियते। अस्यार्थः दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञा स्यच्चात्करणसज्ञम21र्थात् दिवुधात्वर्थं प्रति साधक तममित्यत्र कर्मकरणसंज्ञे भवेताम्। सूत्रस्योदाहरणमस्ति अक्षैरक्षान् वा दीव्यति। अत्र अक्षान्दीव्यतीत्यत्र पातयतीत्यर्थः तत्र कर्मत्वं अक्षैर्दीव्यतीति क्रीडतीत्यर्थस्तत्र करणत्व´्च सिद्धयति। अक्षैः क्रीडतीत्यस्यां विवक्षायां अक्षान्दीव्यतीष्यते। अत्र करणसंज्ञा प्राप्यते, अक्षान्पातयत इत्यत्र चार्थ अक्षैर्दीव्यतीति नेष्यते अतस्साधकतमस्यैव करणसंज्ञाया प्राप्तायामयमारम्भ इत्याषयः। नन्वत्र यदि सूत्रे चकारग्रहणन्न कृत्वा अन्यतरस्यामित्यस्य ग्रहणं कुर्यात्तर्हि विकल्पेन कर्मकरणयोः प्रयोगो भविष्यति , पर´्च चकारग्रहणेन युगपत्संज्ञाद्वयंभूयादित्याषयः22।

अत्रेदं ध्यातव्यं तथ्यं यत् पाणिनिव्याकरणमनुसृत्य श्रीपतिदत्तप्रणीत कातन्त्रपरिशिष्टे दिवस्तेन करणमिति23 सूत्रमङ्गीकृतमस्ति। अपि च जैनेन्द्रव्याकरणे24 हेमषब्दानुषासने25 चापि साधकतमं करणमित्यस्य सूत्रस्योल्लेखः प्राप्यते। अपि चान्येषु व्याकरणेष्वपि करणत्वम्प्रतिपादितमस्ति । तत्र आचार्यषर्ववर्मप्रणीत-कातन्त्रव्याकरणे करणसंज्ञासूत्रमुक्तं येन क्रियते तत् करणम्26 इत्यस्य सूत्रस्याषयोऽस्ति कर्ता येन कापि क्रिया क्रियते तस्य करणसंज्ञा भवति 27। करणस्वरूपमत्र पणिनिव्याकरणवदेव स्वीकृतमस्ति। करणसंज्ञात्र द्विविधा-बाह्याभ्यन्तरा 28 चेति। दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र बाह्या, मनसा मेरू गच्छतीत्यत्राभ्यन्तरा च। अत्र कातन्त्रे करणसंज्ञानन्तरं शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्वाभ्या ्द्यधिकरणेषु 29 इत्यनेन सूत्रेण तृतीयाविभक्तिः विधीयते। उक्तसूत्रस्यार्थोऽस्ति शेषाः द्वितीयाद्याः षड्विभक्तयः कर्मादिष्वर्थेषु यथासंख्यं भवति। कातन्त्रव्याकरणस्य करणसंज्ञासूत्रं करणलक्षणप्रसङ्गे नारदपुराणेऽपि30 उपलभ्यते। अन्यत्र मुग्धबोधव्याकरणे साधनहेतुः विषेषणभेदकं घंकतघिस्त्री 31 इति करणत्वविषये उक्तमस्ति। पुनष्च शब्दषक्तिप्रकाषिकायाम् उक्तमस्ति-

योऽर्थो विकरणात्तस्य धातोरर्थेतृतीयया।

बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते।32 इति।

हिन्दीव्याकरणे कर्ता येन साधनेन साधनद्वारा वा किमपि कार्य करोति, तत्साधनमेव करणं कथ्यते। इतोऽपि कष्ंिमिष्चिद् वाक्ये कर्ता येन किमपिकार्यं पूरयति तत्करणमुच्यते । अत्रापि संस्कृतव्याकरमनुसृत्यैव करणपरिभाषा विद्यते, पर´्च शब्दैस्सह चिꣳस्य महती आवष्यकता दृष्यते तद्यथा करणकारके से, सहयोगार्थे के द्वारा इत्युभयोः चिꣳयोः उपस्थितिरावष्यकी भवति। उदहरणाय मनीष कलम से पत्र लिखता है इत्यत्र से सहयोगार्थको विद्यते ,अतः कलम इत्यस्य करणसंज्ञा भविष्यति । अपि च मोहन साइकिल के द्वारा विद्यालय जाता है इत्यत्र के द्वारा इतिकारणात् साइकिल इत्यत्र करणसंज्ञा भवति।

आंग्लव्याकरणे करणकारकस्य व्याख्या प्देजतनउमदजंस बंेम 33 इति रूपेण क्रियते। अस्मिन् विषये उक्तमस्ति

श्,,,, ष् ॅीमदूवता पे कवदम ूपजी जीम ीमसच व िंद पदेजतनउमदज वत ं जववस ए जीम वइरमबज व िं अमतइ वत ं चतमचवेपजपवद पे पद पदेजतनउमदजंस बंेमष्ण् अस्मिन् कारके केनापि साधनेन एव कार्यसम्पादनं भवति, साधनरूपेणविषिष्टः षब्दः चतमचवेपजपवद इति कथ्यते। उदाहरणरूपेण भ्म ूतपजम ूपजी जीम चमद ण् अत्र ूपजी षब्दः करणकारकस्य द्योतकः विद्यते।

वैयाकरणेतरकेचन दार्षनिकाः अपि शब्दार्थविषयमवलम्व्य स्वावधारणां प्रस्तुतवन्तः। तत्र विषिष्टरूपेण न्यायदर्षने करणविषयिकाविषिष्टा व्याख्या प्राप्यते। तत्र न्यायवार्ति ककारउद्योतकारेण प्रमाणं प्रमाताप्रमेयौ प्रति यदचरितार्थं ज्ञापयति तमाधृत्य उदयनाचार्यः करणलक्षणमित्थं चकार- कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वमेव करणत्वम् 34 इत्यस्य लक्षणस्याषयोऽस्ति यं कारकं स्वभिन्न अर्थात् करणभिन्न कारकेषु अचरितार्थो भूत्वा फलस्य जनको भवति तदेव करणकारकमिति। एतद्विषये उक्तलक्षणे अचारितार्थपदस्य विषिष्टं महत्त्वमस्ति। यदि पदमिदं लक्षणे समावेषो न कुर्यात्तर्हि सर्वकारकेषु करणलक्षणस्यतिव्याप्तिर्नूनमेव भवितुमर्हति। यतो हि फलहेतुत्वं करणमित्येव करणलक्षणे भूते सति कर्ताकर्मसम्प्रदानापादानधिकरणइत्यादिनां कारकाणामपि करणसंज्ञा अवष्यंभावि ि वद्यतेकिं च एतानि सर्वाणि कारकाणि केनापिप्रकारेण क्रियारूपफलसिद्धौ हेतव एव सन्ति।

अत्रेदमपि द्रष्टव्यं यत्करणकारके चरितार्थभूते सति कर्मलक्षणविषये उदयनाचार्येणोक्तम् - करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेरिति 35 । पुनष्च उदयनप्रदत्तकरणलक्षणाषये फलषब्दस्तावत्क्रियावाचकोऽस्ति। यतो हि करणकारकमेव क्रियासिद्धौ हेतुर्भवति। तदुक्तम् भट्टोजिदीक्षितेन - करणत्वं क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं चेति 36। एतद्विषये भर्तृहरिणापिप्रतिपादितम्-द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् 37 इति। प्रथम उदयनकृतलक्षणस्य व्याख्यया इदं सिद्धयति यत्करणकारकं क्रियारूपफलसिद्धये कर्तादिकारकेषु व्यापारन्नोत्पादयति। पर ´्च परषुना वृक्षं छिनत्ति इत्यत्र स्थले परषु वृक्षे कर्म छेदनक्रियाऽनुकूलसंयोगरूपव्यापार उत्पादयति। अतः उदयनप्रदत्तद्वितीय-कर्मलक्षणेनेदं ज्ञायते यत्करणकारकं क्रियारूपफलसिद्धये कर्मकारके व्यापारमुत्पादयति । अत उक्तोदाहरणे परषुवृक्षकर्म, रूपकारकान्तरे संयोगरूपव्यापारोत्पत्तिकारणवषात् चरितार्थो भवति। इत्थं प्रकृतकरणलक्षणस्य परषु इत्यस्मिन् असंगतिकारणाद् अव्याप्तिदोषङ्काऽऽपतति। एतद्दोषनिवारयितंु वक्तुं शक्नुमो यदुक्तकरणलक्षणज्ञातवन्तं पशुना वृक्षंछिनत्तीत्यत्र परषु इत्यस्य करणसंज्ञा नेष्टमिति। करणसंज्ञालक्ष्यं परषुवृक्षसंयोगएवास्ति।

पुनष्च व्याकरणे साधकतमं कारकं क्रियासिद्धौ इति प्रतिपादितवान् उद्योतकरः। अत्र साधकतमतायाः अर्थः अतिषयः चकार । अतिषयस्यार्थ पुनः कृतवान् संयोगवच्चरमभावीभूतः । यथा कपालरूपावयवानां संयोगभूते सत्येव घटोत्पत्तिः भवति। अतो घटोत्पत्तितो अव्यवस्थितपूर्ववर्ति क्षणेषुभूते सत्यां संयोग चरमावयवी भवति। अत चरमभावी करणादुद्योतकरमतेन संयोगः करणमेव मन्यते। तदुक्तम्एते संयोगवच्चरमभाविता एव। यथा वा संयोगः पश्चाद्भावीद्रव्यषक्तिः भवति 38 इति। पुनष्च साधकतमं करणमित्याधारीकृत्य साधकतमस्य व्याख्या तेन आन्तर्यप्रतिपत्तिः करणस्य साधकतमत्वार्थ 39 इत्युक्त्वा कृता। पुनष्चापरलक्षणं स्वीकृतं-व्यापारवत्कारणं करणमिति 40। उक्तलक्षणमनुसृत्य व्यापारसम्बन्धेन कस्याः क्रियायाः सिद्धेः कारकभूतानां कारकाणां करणसंज्ञा भवति। लक्षणस्थितव्यापारस्य निर्वचनविषये वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्-स तु व्यापार उच्यते, यः कारकैः फले जनयितव्ये चरमभावी धर्मभेदः फलोत्पादनानूकलोऽपेक्ष्यतेष् इत्यस्याषयोऽस्ति यदा कारकेन फलोत्पत्तिर्जायते तदा फलोतपत्त्यनुकुल यस्यासाधारणधर्मस्य अपेक्षा भवति स व्यापारः । यथा पटनिर्माणाय अन्तिसाधारणधर्मतन्तुसंयोगस्य अपेक्षा भवति। अतः तन्तुसंयोग एव व्यापारो भविष्यति। परवर्तीनैयायिकाः व्यापारलक्षणमित्थं चक्रुः- तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः 41। उक्तकरणलक्षणविषये वैयाकरणाः अपि स्वीकृतिं प्रददति इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

परषुना छिनत्तीत्यस्य प्राच्यमनुसृत्य यदि शाब्दबोधं पष्यामस्तर्हि परषुनिष्ठकरणत्वनिरूपकछिदानुकूल कृतिमानित्यत्र 42 परषौ यत्करणत्वमस्ति, तस्य निरूपणं छेदनक्रिया करोति। तच्छेदनक्रियायाः या कृतिः यत्नो वा उत्पद्यते तत्कृतेराश्रयः रामादिकर्ता विद्यते। नव्यास्तु एतन्न स्वीकुर्वन्ति। तामनुसृत्य परषुनिष्ठव्यापारवत्कारणत्वरूपकरणत्वनिरूपितजन्यताश्रयछिदानुकूलकृतिमान् 43 इत्याषयोऽस्ति परषौ आश्रितोऽस्ति व्यापारवत्कारणत्वरूपकरणत्वं, करणत्वान्निरूपितोऽस्ति जन्यता, जन्यताया आश्रयोऽस्ति छेदनक्रिया, छेदनक्रियायाः उत्पन्नकर्त्री विद्यते कृतिः, तत्कृतेराश्रयः रामादिकर्ता विद्यते।

पुनष्च कुत्रचिन्नैयायिकेन कारकत्वे सति कर्तृव्यापाविषयत्वं करणत्वमित्यपि लक्षणं स्वीकृतम् । न्यायषास्त्रे भिन्नभिन्नप्रकरणमवलम्व्य भिन्नकरणं स्वीकृतं विद्वद्भिः। तद्यथा उद्योतकरेण प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तौ सन्निकर्ष, सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य करणं भवतीत्युक्त्वा, अनुमानज्ञानोत्पतौ लिङ्गपरामर्ष आन्तर्यप्रतिपत्तिः। यस्मात् लिङ्परामर्षस्य मुख्यकरणत्वेन व्याप्तिस्मृतिं च गौणकरणत्वेन स्वीकृतम् । मुख्यकरणविषये उक्तम् प्रधानोपरार्जनभावविवक्षायां तु लिङ्गपरामर्षः इति न्याय्यम् ।गौणकरणत्वविषये च- स्मृतेर्नप्रधानम् । किं कारणम्? स्मृत्यन्तरमप्रतिपत्तेः। अपि च व्याप्तिस्मृतिं स्वीकुर्वता विष्वनाथप ´्चाननेनोक्तम्-करणं व्याप्तिधीर्भवेदिति। पुनष्च शब्दप्रमाणे उक्तं-पदज्ञानन्तु करणमिति।

इतोऽपि करणविषये श्रीमतान्नंभट्टेन असाधारणकारणं करणमित्युक्तम् ।पुनष्चानुमानप्रसङ्गेऽपि करणलक्षणमुक्तम् । उक्तव्यापारवत्कारणं करणमिति लक्षणं प्रायस्सर्वैः दार्षनिकाः मीमांसकबौद्धादयः स्वीकुर्वन्ति।

संदर्भसूची-

श्1. तनादिप्रकरणे धातुसंख्या 10

2. अष्टाध्यायी सूत्रसं0 3/3/117

3. तत्रैव. सू. सं 7/1/1

4. अष्टाध्यायी सूत्र सं 1/4/42

5. काषिकापदमंजरीव्याख्यापृ0 557

6. परमलघुम ´ ्जुषाका0 नि0 पृ0 271

7. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमभागतत्वबोधिनीसहित पृ0 632

8. लघुषब्देन्दु षेखरकारकप्र0 पृ0 587

9 वाक्यपदीयम् 3.7.90

10 तत्रैव 3.7.91

11. वैया0सि0कौ0प्र0भागत0सहित पृ0 632

12. वृ हच्छब्देन्दु षेखरद्वितीयभाग पृ0 870

13. तत्रैव पृ0 871

14. परिभाषेन्दु षेखरपरि0सं0 15

15 काषिकन्यास0 पृ0 558

16. व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्योतसहित 1/4/3 सूत्रसं 52 पृ0 372-373

17.अष्टा0सू0 सं0 2/3/18

18. प0ल0म0का0नि0पृ0 272

19. वैयाकरणभूषणसारदर्पणपरीक्षासहित पृ0 172

20. अष्टा0 सूत्रसं0 1/4/43

21. वै0सि0कौ0प्र0भाग0त0स0 पृ0 637

22. का0पदम0व्याख्या पृ0 559

23. कातन्त्रपरिषिष्टसूत्रसं0 16

24. जैनेन्द्रव्याकरणसूत्रसं0 1/2/24

25 हेमषब्दानुषासनंसूत्रसं0 2/2/24

26. कातन्त्रव्याकरणसूत्रसं0 2/4/12

27. कातन्त्रव्याकरणदुर्गसिंहवृत्तिसहितद्वितीयभाग पृ066

28.तत्रैव हिन्दीसमीक्षायां पृ0 70

29. का0व्या0सूत्रसं0 2/4/19

30. नारदपुराणम् 52/5

31. मुग्धबोधव्याकरणम् सूत्रसं0288

32. शब्दषक्तिप्रकाषिका कारिकासं071

33. संस्कृतव्याकरणोदयः

34 न्यायपरिषुद्विः 1 ा1 ा1 पृ0 115

35 न्यायकुसुमा ´ जलौ 4. 4 प0 462.463

36 वै. सि. कौ0 प्र0 भागत0 सहित पृ0 640

37 वा0 प0 3. 7. 25

38 न्यायवार्ति के 1. 1. 1. पृ0 10 प0 6 7

39 तत्रैव 2.1.16 पृ0 193

40 भवानन्दकृतकारकचक्र पृ0 56

41 न्यायसिद्धान्तमंजरीप्रत्यक्षख0 पृ0 9

42 भवा0 कृ0 का0च0पृ0 62

43 कारकचक्र एक अध्ययन पृ0 126

44 भ0 कृ0का0च0पृ0 59

45 न्या0 वा0 1. 1. 4.पृ0 200

46 तत्रैव 1 1 5 पृ0 293

47 न्यायसिद्धान्तमुक्तावली कारिका सं0

48 तत्रैव कारिका सं0

49 तर्कसङ्ग्रहे पदकृत्यहिन्दी पृ0 20

50 स्वार्थानु मितिपदार्थोनु मित्योर्लिङ्गपरामर्षएव करणम्,तत्रैव पृ0 33

---

[i] Apte Sanskrit-Hindi Dictionary, pp. 497
[ii] dhiya | samagrai | sa gu)airūdāradhī |. Raghuva·sa 2/30
[iii] Vikārahetau sati vikriyante ye•ā· na cetā·sai ta eva dhīrā |. Kumārsambhavam, 1/52
[iv] Ātmā vā are d♦a•□avya | śrotavyo mantavyo nididhyāsitavya |. B♦hdāranyakopani•ad, 2.4.5
[v] Kaţhopanişad , 3.14

[vi] Mundakopani•ad, 3.2.4

[vii] Kaţhopanişad, 1.1.21
[viii] Ibid., 1.2.7
[ix] Ibid., 2.1.1

[x] */reyo hi dh×ro'bhi preyaso v♦)×te,*

*Preyo mando yogak•em□d v♦n×te.*Ibid., 1.2.2.

[xi] Kaţhopanişad , Up. 1.2.2

[xii] Swami ranganathananda, The massage of the Upani•ads, Bharatiya Vidya Bhavan, 1968, pp. 59

[xiii] Chāndogya Upani•ad, 8th adhyāya, 7-12 khanda
[xiv] */vobh□v□ martyasya yad antakaitat*

sarvenadriy□)□· jarayanti teja |,

Api sarva· j×vitam alpam eva

Tavaiva v□h□s tava n♦tya g×te. Ka□hopani•ad, 1.1.26

[xv] Kaţhopanişad , 1.2.11

[xvi] *Sa tva· priy□n priyar(p□·♣ca k□m□n*

abhidhy□yan naciketo'tyasr□k•× |,

Nait□· s♦≡k□· vittamay×mav□pto

yasy□· majjanti bahavo manu•y□ |. Ibid., 1.2.3.

[xvii] *Na vittena tarpa)×yo manu•yo*

lapsy□mahe vittam adr□k•am cettv□,

J×vi•y□mo y□vad× ♣i•yasi tva·

Varas tu me vara)×ya /sa eva. Ibid., 1.1.27.

[xviii] *Anupa♣ya yath□ p(rve pratipa♣ya tath□'pare,*

Sasyamiva martya /pacyate sasyamiv□j□yate puna |. Ibid., 1.1.6.

[xix] *Aj×ryat□m am♦t□n□m upetya*

j×ryan martya /kvadha /stha /praj□nam,

Abhidhy□yan var)a rati pramod□n

atid×rghe j×vite ko rameta. Ibid., 1.1.28.

[xx] *Yasminnida· vicikitsanti m♦tyo*

yat s□mpar□ye mahati br(hi nastat,

Yo'ya· varo g(∂ha· anupravi•↑o

n□nya· tasm□nnacikeketa v♦)×te. Ibid., 1.1.29.

[xxi] B♦hadāranyakopani•ad., 4.4.23.

[xxii] *S□dhan□ni-niyt□nityavastuvivekeh□mutr□rthaphalabhogavir□ga♣am□di•a↑kasampattimumuk•utv□ni.*

Vedāntasāra, 15.

[xxiii] *Pra♣□ntacitt□ya jitendriy□y ca prah×nado•□ya yathoktak□ri)e,*

Gu)□nvit□y□nugat□ya sarvad□pradeymetatsatata· mumuk•ave. Upadeśa Sāhasrī, 16.72.

[xxiv] B♦hadāranyakopani•ad, 4.4.8

[xxv] Manameyodaya – verse no:1
[xxvi] Nyayaratnakara on Shlokavarttika, verse. 44 avisamvadi vijnanam pramanam.

[xxvii] Prakarana panjika, p. 42 pramanamanubhutih.

[xxviii] Manameyodaya – verse no: 15

[xxix] Shabarabhashya 1.1.5 anuman sapakshasya ekadeshadarshanadekadeshantare asannikruste budhih

[xxx] Shlokavarttika -2, verse-3

[xxxi] Ibid, verse 3-4

[xxxii] This is also Bahubrihi

[xxxiii] Ibid. ... ekadeshyathavochyate

[xxxiv] Nyayaratnakara, p.291 yasya jnatasambandhyasya mahanasakhyo sapaksho jnatah.

[xxxv] Ibid.

[xxxvi] Shlokavarttika -2, verse 3, karmadharayapaksho va sambandhinyekadeshata

[xxxvii] Nyayaratnakara, p. 291 linga lingi dvayam tatsamudaya eva jnanasambandh

[xxxviii] Shlokavarttika -2, verse 3, dvaye va jnatasambandhmupalabdham paraspaparam. Tasyekadeshashabdabhyamuchyate samavayinau.

[xxxix] Bruhati, 1.1.5 anumanamekadesha darshanadekadeshantare asannikrusterthe budhih. Kasyekadeshasya? Jnatasambadhasya.

[xl] Shlokavarttika -2 verse 55 asannikrustavacha cha dvyamatra jihasitam. Tadrupyena gruhitatvam tad viparyayatoapi cha.

[xli] Bruhati, 1.1.5, sannikrustavamarshe hi smaranameva manyante.

[xlii] Vishamasthalatippani on Prakaranapanjika, anumanaparichheda p. 196 – asannikrustapadam smaranabhimananirasarthamityuktam.

[xliii] Epistemology of the Bhatta School of Purva Mimamsa, p. 254

[xliv] Manameyodaya, p. 63

[xlv] Ibid, p. 63

[xlvi] Shabarabhashya, 1.1.5

[xlvii] Ibid.

[xlviii] Ibid.

[xlix] Shlokavarttika, verse 138

[l] Ibid, verse 140

[li] Ibid, verse 140-142

[lii] Ibid, verse 145

[liii] Prakaranapanjika, p. 214 prameyamanumanasya drustadrustasvalakshanam.

[liv] Ibid.

[lv] Ibid.

[lvi] Manameyodaya, p. 53 tacchanumantrividham anvayavyatireki kevalanvayi kevalavyatireki cheti.

[lvii] Ibid, p. 53 sadhanasyasadbhave sadhyasyapi sadbhavah anvayavyapti.

[lviii] Ibid. sadhyasyabhave sadhanasyapyabhavah vyatirakavyapti.

[lix] Ibid. tatra yashyobhayabidhavyaptirasti tadanvayavyatireki.

[lx] Ibid, p. 56 te cha kaumarilah prayo nechanti vyatirekinam.

Selected Bibliographies-

1. Manameyodaya, C. Kunhan Raja and S.S. Suryanarayana (Ed.), Theosophical publishing house, Madras, 1933
2. Nyayaratnakara (Vol. I), Gajanana Shastri (Ed), Bharatiya Vidya Bhavan, 1979
3. Shlokavarttika, Kumarila Bhatta, G. N. Jha (Ed.), Sri Satguru Publication, Delhi, 1983
4. Epistemology of the Bhatta School of Purva Mimamsa, Prof. Gavardhan P. Bhatta, Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1962.
5. The Prabhakara School of Purva Mimamsa, Prof. Ganganatha Jha, Motilal Banarasi Dass, Delhi, 1978.
6. History of Indian Epistemology, Dr. Jwala Prasad, M. M. Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1987
7. Bhatiya Darshan Bruhatkosha, Bachulal Avasthi, Sharada Publishing House, Delhi, 1997